

Pulane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭalula
tsha Murafho, u Vhenga Vhabvannḁa na
Zwiṇwe zwi sa Konḁelelei

REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

MARANGAPHANḐA

MVULATSWINGA

ṬHALUTSHEDZO

AKHRONIMI

NDIMA YA 1: MVULATSWINGA NA NDIVHO YA PUḐANE Y A LUSHAKA YA U LWA NA TSHIṬALULA
(NAP)

NDIMA YA 2: NYIMELE YA ḐIVHAZWAKALE

NDIMA YA 3: DEMOKIRASI – U FHELA HA TSHIṬALULA?

NDIMA YA 4: NDI TSHINI TSHI RI FHANDEKANYAHO? RO TOU OMELELA KHA ZWO KHAKHEAHO

NDIMA YA 5: AFRIKA TSHIPEMBE ḐAMUSI

NDIMA YA 6: U TANDULULA THAIDZO I KWAMAHO TSHIṬALULA TSHA MURAFHO NA U
ṬUṬUWEDZA U LINGANA HA VHATHU –

NDI ZWIFHIO ZWE RA ITA U SWIKA ZWINO

NDIMA YA 7: PUḐANE YA LUSHAKA YA U LWA NA TSHIṬALULA

NDIMA YA 8: MAGA

NDIMA YA 9: NḐILA YA KUVHUSELE

MAGUMO

Marangaphanda nga Phresidennde wa Riphabuḽiki ya Afrika Tshipembe

Nyambedzano nga ha tshanduko na mulalo Afrika Tshipembe u bva kha muvhuso wa tshiṭalula tsha muvhala u ya kha demokirasi dzo itea kha kotara ya miṇwaha ya 100 yo fhelaho nahone zwo vha zwithu zwi ṭuṭuwedzaho tshothe kha ḽifhasi. Zwo vhea vharema na vhatshena vha Afrika Tshipembe fhethu huthihi nga murahu ha miṇwaha ya maḍana ya musu hu na khuḍano. U vha fhethu huthihi zwo ita uri hu vhe na u thomiwa ha lushaka luswa lune lwa pfana nahone zwo sendeka kha milayo ya u lingana na tshirunzi tsha muthu.

Nga 1994 Shundunthule, musu ene Phresidennde Mandela vha tshi khou rwelwa ṭari vho vhuisa vhuriṇe ha muṇwe na muṇwe washu, u tou fana na miri ine pfi *jacaranda* ya Pretoria, miri ine ya pfi *mimosa* ya *bushveld*, uri i tou nambatela tshoṭhe kha mavu a ḽino shango ḽa manakanaka nahone Phresidennde vho amba-vho na nga ha lushaka lwa musengavhadzimu lu re na mulalo kha lwone luṇe na ḽifhasi.

Saizwi lushaka lwashu zwa zwino lwo swikisa miṇwaha ya 25 ya mbofholowo na demokirasi, ri khou humbelwa uri ri ṭanganedze na u livhuwa uri uno muḽoro u khou nyadziwa nga zwine zwa khou itea zwine zwa kwama tshiṭalula tsha murafho.

A ri roṭhe kha izwi, ngauri tshiṭalula tsha murafho na u vhenga vhabvanṇa zwo swikisaho kha u vhenga dziṇwe tshaka, zwi khou hulela. Idzi khaedu dzi vhonala kha tshitshavha tsha vhorine, ri na vhuḍifhinduleli ha u fhelisa mikhwa ya u kandekanya mulaedza na muya wa Marangaphanda a Ndayotewa yashu ane a ri:

“Riṇe, vhathu vha Afrika Tshipembe,

Ri dziela nṭha u shaea ha vhulamukanyi tshifhinganani tsho fhelaho;

Ri ṭhonifha avho vhe vha tambulela vhulamukanyi na mbofholowo kha shango ḽashu;

Ri ṭhonifha avho vhe vha shuma kha u fhaṭa na u bveledzisa shango ḽashu; nahone

Ri tenda uri Afrika Tshipembe ndi ḽa vhoṭhe vhane vha dzula khaḽo, vho vhoḽhekanywaho vha vha huthihi naho vha sa fani.”

Tshiṭalula tsha murafho tshi ya phanda na u pfiwa tshitshavhani tshashu khathihi na vengo, tshiṭalula tsha mbeu, u vhenga vhabvanṇa, u vhenga vha funanaho nga tshambeu i fanaho kana nga tshambeu nthihi, vhugevhenga vhu kwamaho u vhenga na u amba zwi sumbaho u vhenga.

Tshifhinga tsho ri swikela tshine ra tea u ṭutshela zwine zwa kwama u vhenga na tshiṭalula u itela uri ri kone u anana na zwo fhulufhedzwaho zwa u fhaṭa shango ḽa vhathu vha re na vhuthihi, vha sa ṭaluli vho sedza murafho, vha sa ṭaluli vho sedza mbeu nahone shango ḽi vhe ḽi bvelelaho hune vhathu vhoṭhe vhane vha dzula khaḽo vha zwi pfe uri hu na u lingana kha matshilo avho.

U ḽiimisela ha shango ḽa Afrika Tshipembe kha U fhelisa tshiṭalula na zwiito zwi sa konḽelelei zwa mifuda yo fhambanaho, zwo sendeka kha Mulevho na Mbekanyamushumo ye ya ṭanganedzwa nga

Khuvhangano ya Tshiimiswa tsha *United Nations' World Conference* ya u lwa na Tshiṭalula tsha Murafho ye ya farwa nga 2001, une uyu Mulevho u ṭuṭuwedza Mashango uri nga u tou ṭavhanya “a thome nahone a shumise mbekanyamaitele na puḷane dza lushaka dza u lwa na tshiṭalula tsha murafho, tshiṭalula tsha muvhala, u vhenga vhabvannḁa na zwiṁwe zwi sa konḁelelei, hu tshi katelwa zwi kwamaho mbeu.”

U itela u fhindula iyi khumbelo, Khabinete yo ṭanganedza ino ***Puḷane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭalula tsha Murafho, Tshiṭalula tsha Muvhala, u Vhenga Vhabvannḁa na Zwiṁwe zwiito zwi sa Konḁelelei.***

Puḷane ino yo sendeka kha u tenda ha vhathu vhoṭhe vha Afrika Tshipembe uri, tshiṭalula tshi sa pfadzi na u sa lingana ha vhathu zwo itiwa nga vhathu, nahone ri tea u tenda uri ri na nḁila dza u fhelisa izwi zwiito zwi si zwavhuḁi kha ḷino shango ḷashu.

Puḷane ino yo bveledziswa musi ho vha na u kwamesa zwiimiswa na vhafaramikovhe hu tshi katelwa muvhuso, Zwiimiswa zwa Ndimya ya 9 ya Ndayotewa na tshitshavha, nahone izwi zwo ḁisendeka kha ndayonyangaredzi dza ḷifhasi, tshumisano na pfanelo dza vhathu hu si na u fhandekana, u shela mulenzhe na u katelwa, u pfesesa, vhuḁifhinduleli, u lingana nahone hu si na tshiṭalula.

Puḷane i khou kwama sekithara dzoṭhe dza tshitshavha u itela u ṭuṭuwedza na u tsireledza pfanelo dza vhathu, na uri vhathu vha ḁivhe nga ha zwa u lwa na tshiṭalula tsha murafho, vha ḁivhe nga ha zwa u lingana na u lwa na zwi kwamaho mafhungo a tshiṭalula. Khumbelo ndi ya uri hu vhe na vhushaka vhukati ha mihasho ya muvhuso na Zwiimiswa zwa Ndimya ya Vhuṭahe ya Ndayotewa zwi tshi ḁa kha u shumisa pfunzo ya u lwa na tshiṭalula tsha muvhala na murafho.

Zwiṁwe zwine zwa ḁo itwa hu katelwa u kuvhanganya nḁivhiso malugana na zwi kwamaho tshiṭalula tsha murafho na tshiṭalulazwatsho u itela uri ri kone u lwa na idzi thaidzo na u kona u khwiṇisa uho u dzhenelela nga u tou tshutshisa vhatshinyi na u tikedza vhaponḁwa lwa muhumbulo.

Puḷane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭalula (NAP) i ita mbetshelo ya u nanga mulayosiṁwa une wa tea u khwiṇiswa kana u ṭanganedzwa muhumbulo u wa u khwiṇisa tsireledzo ya zwipondwa, u fhaṭa lushaka lune lwa lingana, na u khwaṭhisa kuvhusele kwa mulayo na demokirasi.

Puḷane ino i khou huwelela uri hu vhe na u ḁiimisela kha vhathu vhoṭhe vha Afrika Tshipembe kha mikhwa na vhuḁifari vhune ha ḁo kwashekanya ḁivhazwakale i vhavhaho nahone i sa fhaṭi. Mikhwa mivhuya i ḁo ita uri ri dzule ro guda nahone ri kha nḁila ntswa ya nyaluwo.

Iyi ndingedzo ine ya tea u vha na midzi yayo mbiluni ifhio na ifhio na muḁini muṁwe na muṁwe, hune mikhwa yashu ya bva hone ya dzhena na ngei dzikiḷasini dza tshikolo, mishumoni, midubani ya mavhengele, mavhengeleni a zwiliwa na zwiṭediamu/mbandeni.

Kha ri ite uri miṁwaha ya 25 ine ya khou ḁa ya mbofholowo i vhe mbofholowo yavhukuma, ri vhe ro vhofholowaho kha u sa pfana, kha tshiṭalula na zwi sa konḁelelei zwine zwo no ḁi itea.

MVULATSWINGA

Khuvhangano ya Lijfhasi ya u lwa na Tshiṭalula tsha Murafho, u Vhenga Vhabvannḁa na zwiṛwe zwi ngaho izwi zwi sa Konḁelelei, sa zwe zwa sumbedzwa ngei kha Mulevho wa Durban Declaration and Programme of Action (2001) i bula uri:

“Ri khou vhona uri tshiṭalula tsha murafho, u vhenga vhabvannḁa na zwiito zwi sa konḁelelei zwi khou itea zwo ḁisendeka kha murafho, muvhala, vhubvo na lushaka kana vhubvo ha lushaka nahone zwipondwa zwi nga vha isala zwinzhisa kana tshiṭalula tsho kalulaho tsha mifuda-fuda tsho sendeka kha zwi ngaho sa mbeu, luambo, vhurereli, poḽitiki kana kuṛwe kuhumbulele, vhubvo ha tshigwada tsha matshilisano, ndaka, mbebo kana vhuṛwe vhuimo.”

Mulevho na Mbekanyamushumo ya Nyito yo ṭanganedzwaho nga khuvhangano ya Lijfhasi ya United Nations’ World Conference against Racism i ṭuṭuwedza “Mashango kana Mivhuso uri a thome nahone a shumise mbekanyamaitele dza lushaka na puḽane dza u lwa na tshiṭalula tsha murafho, tshiṭalula tsha muvhala, u vhenga vhabvannḁa na zwiṛwe zwi sa konḁelelei, hu tshi katelwa mbeu ya vathu.”

Ho sedzwa kha ḁivhazwakale ya Afrika Tshipembe ya vhukoḽoni na tshiṭalula tsha muvhala, khuwelelo yo itwaho ngei Khuvhanganononi ya Durban yo tou tea tshoṭhe. Nga ṛwaha wa 1994, shango ḽo mbo bva kha miṛwaha ya 350 ya musu ho vha hu na u kandedza vathu ho sedzwa muvhala wavho, izwi zwo vha zwi khou itwa nga vhatshena, zwa vhukoḽoni na tshiṭalula tsha muvhala nga mivhuso. Nga tshenetshi tshifhinga tshilapfu vhukuma, vhunzhi ha vharema na vhaṛwe vathu vhe vha vha vha si vhatshena vho vha vha tshi farwa sa phuli hu vhone vharemi vha khuni na vhaki vha maḁi. Vho vha vho kwanyeledzwa ho sedzwa poḽitiki, vho dzhielwa zwi kwamaho ikonomi nahone vho tsikeledzwa ho sedzwa zwa mvelele.

Mavhadzi a vhukoḽoni na tshiṭalula tsha muvhala a kha ḁi vhone kha vathu vha Afrika Tshipembe na ṇamusi. Vhushai na u sa bvelela zwi vhone kha murafho wa muthu—izwi zwi khou kwamesa vharema— ngeno vhaṇe vha lupfumo na u tshila zwa khwiṇe zwi kha vhatshena.

Vhukoḽoni na tshiṭalula tsha muvhala zwi ya phanḁa na u ṇaṇisa maitele a ṇaṇisaho maitele a re hone ane a dzhiela fhasi tsirunzi na vuthu ha vhafumakadzi tshitshavhani. Maitele a u tenda kha uri hu vhusa vanna ane a vha kha sialala ya Vharema o shumiswa lwa poḽitiki kha u thusa madzangalelo a avho vha si vhanzhi vha langaho mivhuso. Ndi ngoho i sa vhuṽi ya ṭaṭea uri hu tshi itwa mbambedzo ya vhafumakadzi na vanna, vhafumakadzi nga u angaredza vho fara vhuimo vhu si na maanḁa kha tshitshavha.

Miṛwaha minzhi ya musu hu na tshiṭalula tsha murafho na mbekanyamaitele dza tshiṭalula na tshikhethululo tsha muvhala ho vha na u ṭavha thanga ya tshiṭalula, zwiulusa ho sedzwa kha Vharema, zwi khou tshinya vhushaka vhukati ha vathu vha Afrika kha ḽa Afrika Tshipembe na avho vane vha bva kha zwiṛwe zwipiḁa zwa Dzhangolwi ndi zwo itaho uri Vathu vha Afrika vha vhe zwipondwa zwa vengo ḽa u vhenga vhabvannḁa kha Afrika Tshipembe ḽa musalauno. Ino Puḽane ya Lushaka ndi phindulo ya khumbelo yo itwaho ngei kha Khuvhangano ye ya farelwa Durban nahone i khou itelwa uri i shume sa ḽiṛwalwa ḽa u sumba ṇḁila kha ndingedzo dza lushaka dza u fhelisa tshiṭalula tsha murafho, tshiṭalula tsha muvhala, u vhenga vhabvannḁa na zwiṛwe zwi sa konḁelelei.

Puḽane ya Lushaka iyi a si ya muvhuso fhedzi –ndi ya Riphabuḽiki yoṯhe. Saizwi Sumbangḽila dza United Nations dzi tshi ri puḽane ya lushaka ya u lwa na tshiḽalula tsha muvhala ndi ngḽila ya uri hu swikelelwe zwipikwa zwa lushaka. Zwo ralo, i tea u dzhiwa sa mushumo u kwamaho zwoṯhe zwi vhumbaho muvhuso na tshitshavha. Muvhuso u shuma mushumo muhulu kha u thoma, u rwela ḽari na u shumisa puḽane ya lushaka ya u lwa na tshiḽalula tsha murafho. Nga khathihi, hu itwe-vho na tshanduko, puḽane i tea u vha ya tshitshavha tshoṯhe. U itela u swikelela zwipikwa, Mashango a tea u thoma vhushaka vhukuma na vhafaramikovhe vhoṯhe.

Tshikoupu tsha Puḽane ya Lushaka lushaka lwoṯhe nahone i kwama na matavhi oṯhe na masia oṯhe a muvhuso, hu tshi katelwa khorotshitumbe, phalamennde na vhuhaṽuli kha ḽevheḽe dzoṯhe.

Puḽane ya Lushaka yo bveledziswa musi ho vha na kuitele kwa u kwama muvhuso, Zwiimiswa zwa Ndimba ya Vhuḽahe kha Ndayotewa na tshitshavha nahone Puḽane ya Lushaka yo ḽisendeka kha ndayo dza ḽifhasi, vhushumisani na u vha fhethu huthihi kha zwa Pfanelo dza Vhathu, u shela mulenzhe na u katela vhathu vhoṯhe, u ḽivha, vhuḽifhinduleli, u lingana na u sa vha na tshiḽalula.

- *Zwi kwamaho ḽifhasi: Puḽane ya Lushaka i tea u ḽivha uri pfanelo dza vhathu dzo tsireledzwa nga sialala ya mulayo wa ḽifhasi na u welekanya mikano yoṯhe na tshanduko. I tea u anana na mushumo wa Muvhuso wa u ṽhonifha, u tsireledza, u ṽṽuwedza na u fusha pfanelo dza vhathu na mbofholowo, hu songo sedzwa poḽitiki, ikonomi kana sisiṽeme ya mvelele.*
- *Vhuṽumani nahone vhu sa fhandekanyei: Puḽane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḽalula (NAP) nga ngḽila ine ya lingana i tea u lavhelesa khethekanyo dzoṯhe dza pfanelo, hu tshi katelwa pfanelo dza vhadzulapo na pfanelo dza zwa poḽitiki, khathihi na pfanelo dza zwa ikonomi, matshilisano na pfanelo dza mvelele, zwiḽulwanesa hu tshi humbulwa-vho na uri u hanelwa ha pfanelo nthihi zwi kwama-vho na dziḽa dziṽwe pfanelo.*
- *U shela mulenzhe na u katelwa: Puḽane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḽalula (NAP) i tea u fhulufhedzisa uri u dzhenelela kana u shela mulenzhe kha zwithu hu ḽo tendelwa. I tea u maangḽafhadza vhathu na zwigwada zwo livhanaho na tshiḽalula tha murafho u itela u topola ṽhoḽea dza pfanelo dza vhathu na u itela u vhona uri dzi a tevhedzwa.*
- *Vhubveledzisi ha mbekanyamaitele dza khwiṽe: Puḽane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḽalula (NAP) i tea u bveledzisa mbekanyamaitele nga ngḽila yo teaho na milayo ine ya anana/pfana u itela u tsireledza pfanelo dza vhathu na zwigwada zwo livhanaho na tshiḽalula tsha murafho na zwiṽwe zwiḽalula.*
- *Vhuḽifhinduleli: U itela u shuma zwavhuḽi, Puḽane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḽalula (NAP) i ṽoḽa uri hu bveledziswe sisiṽeme ya vhuḽifhinduleli yo sendekaho kha zwipikiwa zwenewo. I tea u bveledzisa ngḽila dza u vhona uri zwiimiswa zwi a tea u vha na vhuḽifhinduleli malugana na u shumisa Puḽane kha avho vhathu na zwigwada zwine zwa tea uri pfanelo dzazwo dzi tsireledzwe.*
- *U lingana na u sa vha hone ha tshiḽalula: Mulayo wa u sa vha hone ha tshiḽalula ndi thikho ya mulayo wa pfanelo dza vhathu nahone mulayo wo katelwa kha thendelano dza pfanelo dza*

vhathu. Puḽane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḽalula (NAP) i tea u sumbwa nḽila nga mulayo wa u ḽiphiṇa nga pfanelo dza vhathu nga nḽila ine ya lingana sa zwone zwithu zwa ndemesa kha u iledza tshiḽalula tsha murafho. I tea u lwela u fhulufhedzisa uri pfanelo dza vhathu dzi shumiswa ho sedzwa u lingana ha vhathu kha u swikelela u lingana, zwikhala na mvelelo, lwa mulayo kha vhathu vhoṽhe. Puḽane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḽalula (NAP) i tea u dzhielesa nṽha avho vha kwameesaho nga tshiḽalula tsha murafho. U sa vha hone ha tshiḽalula na u lingana ndi zwa ndemesa kha u shumisa na u ḽiphiṇa nga pfanelo dza vhathu. Pfanelo ya u lingana ha vhathu na u sa vha hone ha tshiḽalula zwi ṽoda uri Mashango a fhulufhedzise uri a hu nga vhi na tshiḽalula musi hu tshi khou shumiswa pfanelo iṇwe na iṇwe ya muthu.

- ṽhanganelano ya tshaka dza tshiḽalula.

Puḽane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḽalula (NAP) yo ḽisendeka kha u tenda uri vhathu vha Afrika Tshipembe, ho sedzwa uri tshiḽalula tshi sa pfadzi na zwi si ho ngonani na u sa lingana ha vhathu zwo itwa nga vhathu, zwi amba uri zwi nga konadzea uri zwi fheliswe tshoṽhe kha shango ḽashu.

THALUTSHEDZO

Notsi dza u tšalutshedza: Khuvhangano ya Lifhasi ya u lwa na Tshiŋalula tsha Murafho, u Vhenga Vhabvannḡa, na zwiḡwe zwi sa Konḡelelei, ye ya farelwa ngei Durban u bva nga la 31 Thangule u swika 8 Khubvumedzi 2001, i tḡangedza tshiimiswa tsha International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination ("ICERD") sa tshone tshiimiswa tshihulwane tsha u fhelisa tshiŋalula tsha murafho, u vhenga vhabvannḡa na zwi sa konḡelelei.

Puḡane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiŋalula (NAP) i shumisa tḡalutshedzo sa zwe dza shumisiswa zwone kha tshiimiswa tsha Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination ("ICERD") na, dziḡwe thendelano hune zwa vha zwo tea. Hune mulayosiḡwa wa fhano hayani kana Khothe ya Ndayotewa ya vha yo engedza tḡalutshedzo dzenedzo, izwi zwo sumbedzwa zwavhuḡi.

Tshiŋalula: Zwi amba nyito iḡwe na iḡwe kana u fhidza, hu tshi katelwa mbekanyamaitele, mulayo, kuitele, kana nyimele zwine izwi zwi nga nḡila yo livhaho kana i songo livhaho zwa--

- (a) hwesa mihwalo, mbofho kana u khakhela; kana
- (b) thivhela mbuelo, zwikhala kana zwivhuya kha,

Muthu ufho na ufho zwo sendeka kha sia kana masia o iledzwaho.

Tshiŋalula tsha mbeu: Zwi amba u fhambana, u siiwa nḡa kana u thivhelwa zwine zwa vha zwi khou itwa ho sedzwa mbeu zwine izwi zwa vha na masiandoitwa kana ndivho ya u vhaisa kana u kwasha u dzhielwa nḡha , u ḡiphiḡa kana u shumisa pfanelo nga vhafumakadzi, hu songo sedzwa tshiimo tsha mbingano, ho sendekaho kha u lingana ha vhanna na vhafumakadzi, pfanelo dza vathu na mbofholowo kha zwa politiki, ikonomi, matshilisano, mvelele, tshitshavha kana sia liḡwe na liḡwe.

Vhugevhenga vhu kwamaho u Vhenga: Vhugevhenga vhu kwamaho u vhenga ndi vhutshinyi vhune ha wela fhasi ha mulayo, u ita uvho vhutshinyi zwi tḡuḡuwedzwa nga vengo liḡe muthu a vha naḡo kana u sa kona u konḡelela uyo muthu ane a vha tshipondwa tsha u vhengwa kha honoho vhugevhenga vhu kwameaho ngauri tshiḡwe tsha zwiŋaluli zwi tevhelaho kana zwiŋaluli zwa tshipondwa kana muraḡo wa muḡa wa tshipondwa kana vhatshilisani na tshipondwa kana thikhedzo kha, tshigwada vathu vhane vha fana kha zwiŋaluli zwo bulwaho:

- (a) Vhukale;
- (b) vuholefhali ha lukanda;
- (c) mbembo;
- (d) muvhala;

- (e) mvelele;
- (f) vuholefali;
- (g) lushaka kana vhubvo;
- (h) mbeu kana vhuṅe ha mbeu;
- (i) tshiimo tsha tshitshili tsha *HIV*;
- (j) luambo;
- (k) lushaka, tshiimo tsha mupfuluwi kana tshiimo tsha tshavhi;
- (l) mushumo kana makwevho;
- (m) u vha murado wa dzangano la politiki;
- (n) murafho;
- (o) vhurereli;
- (p) mbeu, zwi katelaho u liana ha mbeu na mbumbo ya muthu; kana
- (q) ndila ya kudzekanele/ndila ya kuitele kwa vhudzekani.

Kuambeke kune kwa sumbedza u vhenga: Zwine muthu a zwi ita nga khole zwi kwamaho u andadza, u zwifha, u tikedza kana u amba na muthu kana vhathu nga ndila ine zwa tou pfala uri zwi na u sumbedza u vha na muhumbulo wa u—

- (i) vhaisa kana u dzikusa u vhaishala ha muthu; kana
- (ii) u tufuwedza kana u phadaladza vengo,

zwo sendeka kha tshithu tshithihi kana vhunzhi ha zwi tevhelaho:

- (aa) Vhukale;
- (bb) vuholefali ha lukanda;
- (cc) mbembo;
- (dd) muvhala;
- (ee) mvelele;
- (ff) vuholefali;
- (gg) lushaka kana vhubvo;
- (hh) mbeu kana vhuṅe ha mbeu;
- (ii) tshiimo tsha tshitshili tsha *HIV*;
- (jj) luambo;

- (kk) lushaka, tshiimo tsha mupfuluwi kana tshiimo tsha tshavhi;
- (ll) murafho;
- (mm) vhurereli;
- (nn) mbeu, zwi katelaho u liana ha mbeu na mbumbo ya muthu; kana
- (oo) ndila ya kudzekanele.

Tshiṭalula tshi songo livhaho: Milayo, mbekanyamaitele kana vhuḍifari vhune ha vhoneḷa vhu tshi nga vhu vhukati na vhune ha sa vhe na tshiṭalula ho tou ralo, vhu nga bveledza-vho tshiṭalula.

Mutevhe wa masia: Zwi amba ayo masia o sumbedzwaho kha khethekanyo ya 9 ya Ndayotewa.

Masia a kwamaho tshiṭalula o lledzwaho ndi--

(a) murafho, mbeu, vhuimana, tshiimo tsha mbingano, vhubvo ha murafho, muvhala, kuitele kwa vhudzekani, vhukale, vhuholefali, vhurereli, luvalo, lutendo, mvelele, luambo na zwi kwamaho mbebo; kana

(b) tshiṇwe na tshiṇwe hune tshiṭalula tsha vha tsho sendeka kha ḷeneḷo sia--

(i) ḷi itaho uri hu vhe na tshiṭalula;

(ii) ḷi itaho uri hu vhe na u dzhiela fhasi tshirunzi tsha muthu; kana

(iii) ḷine nga ndila i si yavhuḍi, zwa kwama pfanelo dza vhathu na mbofholowo ya vhathu kha u lingana ro sedza zwa mushumoni zwine zwa ita uri hu vhe na tshiṭalula tsho sendekaho kha pharagirafu ya (a).

Tshiṭalula tsha Murafho: U fhambanyisa, u sia nga nṇḍa, u thivhela kana u funesa zwo sendeka kha murafho, muvhala, lutsinga lwa vhushaka/murafho, kana lushaka kana vhubvo ha murafho ndivho i ya u tshinyekanya u dzhielwa nṭha, u ḍiphiṇa kana u shumisa pfanelo dza vhathu na mbofholowo ya vhathu kha zwa poḷitiki, ikonomi, zwa matshilisano, mvelele kana tshiṇwe na tshiṇwe tshi kwamaho vhutshilo ha tshitshavha.

Tshiṭalula tsha Murafho: Zwi amba vengo, tshiṭalula, kana u nyala zwo livhiswaho kha muthu a welaho kha muṇwe murafho zwo sendeka kha lutendo lwa uri muthu u vhone murafho une a wela khawo u wone wa vhuimo ha nṭha.

U vhenga Vhabvanṇḍa: Zwi amba mukhwa wa u lwa na vhathu vha songo begwaho kha vhupo ho imaho nga uri.

MADZINAPFUFHIFHADZWA

CA	<i>Constitutional Assembly</i>
CEDAW	<i>Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination against Women</i>
CODESA	<i>Convention for a Democratic South Africa</i>
CRPD	<i>Convention on the Rights of Persons with Disabilities</i>
DAC	<i>Department of Arts and Culture</i>
DDPA	<i>Durban Declaration and Programme of Action</i>
DOJCD	<i>Department of Justice and Constitutional Development</i>
DPME	<i>Department of Planning, Monitoring and Evaluation</i>
EAP	<i>Economically Active Population</i>
GBV	<i>Gender based violence</i>
ICERD	<i>International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination</i>
LGBTI	<i>Lesbian, Gay, Bisexual, Transgender and Intersex</i>
NAP	<i>National Action Plan</i>
NDP	<i>National Development Plan</i>
PEPUDA	<i>Promotion of Equality and Prevention of Unfair Discrimination Act, 2000 (Act 4 of 2000)</i>
SAHRC	<i>South African Human Rights Commission</i>
SARB	<i>SA Reconciliation Barometer Survey</i>
SEJA	<i>Socio-Economic Justice for All</i>
TRC	<i>Truth and Reconciliation Commission</i>
WCAR	<i>World Conference against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance</i>
WPRPD	<i>White Paper on the Rights of Persons with Disabilities</i>

"No one is born hating another person because of the colour of his skin, or his background, or his religion. People learn to hate, and if they can learn to hate, they can be taught to love, for love comes more naturally to the human heart than its opposite." [Translation: A hu na muthu na muthihi o bebwaho a tshi vhenga muṁwe muthu zwi tshi itiswa nga muvhala, kana ḁivhazwakale, kana vhurereli. Vhathu vha tou guda u vhenga, nahone arali vhathu vha tshi kona u guda u vhenga, vha nga funzwa u funa, ngauri lufuno lu tou ḁa lwa mvelo kha mbilu ya muthu]

Nelson Mandela

NDIMA YA 1: MVULATSWINGA NA NDIVHO YA PUḼANE YA U LWA NA TSHIṬALULA (NAP)

1. Shango ḽa Afrika Tshipembe ḽo humbelwa nga dzangano ḽa *United Nations* uri ḽi swielele khuvhangano ya *Third World Conference against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance* ("WCAR"), ine yo vha honenga ṁwaha wa 2001. Iyi khumbelo yo itwa ho sedzwa vhuleme he vhathu vha Afrika Tshipembe vha ṭangana naho ho sedzwa sisitḽeme ya tshiṭalula tsha muvhala na tshanduko ye ya itea hu tshi yiwa kha demokirasi, yo sendekaho kha ndayotewa. Khuvhangano ya *World Conference against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance* ("WCAR"), yo dzhenelwa nga vhaimeḽi vhane vha bva mashangoni a 160. Kha iyi khuvhangano ho ḁo ṭanganedzwa zwine zwa pfi *Durban Declaration and Programme of Action* ("DDPA") zwine izwi zwi ṭuṭuwedza uri "mashango kana mivhuso i thome na u shumisa mbekanyamaiteḽe na puḼane dza lushaka nga tshihaḁu u itela u lwa na tshiṭalula tsha murafho, u vhenga vhabvanḁa na zwiṁwe zwi sa konḁelelei, hu tshi katelwa zwi kwamaho mbeu."

2. Zwe zwa bulwa ngei Durban zwi lavhelesa kha uri -

- tshiṭalula tsha murafho tshi hone zwitshavhani zwoṭhe;
- a hu na shango ḽo tou vhoḽolowaho kha zwa tshiṭalula tsha murafho, u vhenga vhabvanḁa na zwiṁwe zwi sa konḁelelei, nahone
- mashango oṭhe o livhana na khaedu dza u fhelisa tshiṭalula tsha murafho.

Zwo bulwaho ngei Durban zwi sumbedza uri u itela u kona u tandulula uvhu vhuleme zwi ṭoḁa uri Mivhuso na vhathu vhoṭhe vha tou shumisana hu tshi itelwa u shandukisa iyi mikhwa, u itela uri vhathu vha ḁivhe nga ha vhuṭungu ha tshiṭalula tsha murafho, na u kona u thoma na u kwhaṭhisa zwiimiswa zwi re hone zwa u lwa na tshiṭalula tsha murafho.

3. PuḼane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭalula ("NAP") ndi mutheo wa mvelaphanḁa ya mbekanyamaiteḽe yo fhelelaho ya tshitshavha ya u lwa na tshiṭalula tsha murafho nahone i thusa Mashango kha uri u vhoḽhiwa nga zwa pfanelo dza vhathu dza ḽifhasi zwi kone u shuma zwavhuḁi ho sedzwa u fhelisa tshiṭalula tsha murafho, u vhenga vhabvanḁa na zwiṁwe zwi sa konḁelelei. PuḼane (NAP) i ita mbetshelo ya mvelele dzenedzo nahone ndi kuitele kwa u itela uri vhaḽaramikovhe vha vhe fhethu huthihi musi vha tshi amba nga ha zwa u lwa na tshiṭalula tsha murafho, u vhenga vhabvanḁa na zwiṁwe zwi sa konḁelelei.

4. Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula (*NAP*) a yo ngo itelwa uri i vhe yone i dzhielaho mushumo milayo i re hone na mbekanyamaitele dzi re hone, hai, muhumbulo wayo (Pułane kana *NAP*) muhulwane ndi u **thusedza** milayosiñwa i re hone, mbekanyamaitele na mbekanyamushumo dzi re hone dza u shumana na zwa u lingana, u kovhelwa zwi linganaho na u shumana na zwa tshiłalula. Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula (*NAP*) i ɔo n̄etshedza n̄dila dza u n̄wala na u lavhelesa zwiwo zwine zwa anzela u vha hone zwi kwamaho tshiłalula tsha murafho, u vhenga vhabvannd̄a na zwiñwe zwi sa kondelelei hu tshi katelwa u thoma thimu ya u fhindula nga u țavhanya, ine ya vhiga henengei kha muvhuso na tshitshavha nga vhuphara, i shumaho sa tshikalo tsha u kala vhuhulu ha zwiwo, nyimele dzine dza vha tendela u ya phand̄a na u n̄etshedza zwishumiswa zwa u tandulula tshiłalula.
5. Tshiñwe hafhu, Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula (*NAP*) yo itelwa u thusa Afrika Tshipembe kha u fusha thendelano ya țifhasi na zwi vho fhaho dzingu, zwine zwa vha tshiimiswa tsha *International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (ICERD)*, khathihi na vhuđiimiseli vhu itiswaho nga khuvhangano ya *Third UN World Conference against Racism, Racial Discrimination, Xenophobia and Related Intolerance*.

Nyombedzelo i kha zwigwada zwenezwo zwo tsikeledzwaho

6. Khaedu i kha Pfanelo ya zwigwada zwi songo tsireledzeaho na zwo kwanyeledzwaho kha u tshila hu si na tshiłalula tsha murafho, hu si na tshiłalula tsha mbeu na kha tshitshavha tshi si na tshiłalula tsho sendekaho kha murafho, muvhala, mbeu, kuitele kwa vhudzekani na vhuñe ha mbeu na vhuđibvukululi (u amba), lutsinga lwa vhushaka, lushaka na vhubvo ha lushaka. Itshi ndi tshone tshigwada tshine tsha tea u thomiwa ngatsho kha u dzhielwa n̄tha nga Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula (*NAP*) ho sedzwa ndivho dza ndayotewa dza zwa u lingana na uri hu songo vha na tshiłalula na uri hu na țhođea ya u tsireledza itshi tshigwada kha tshiłalula tsha murafho, kha u vhenga vhabvannd̄a na zwiñwe zwi sa kondelelei.
7. Mulevho wa Durban na Mbekanyamushumo ya u lwa na Tshiłalula (*DDPA*) wo topola zwigwada zwi tevhelaho : Vhathu vhapo; Vhathu vha Afrika na Vhathu vhane vhubvo havho ndi Afrika; Vhathu vha Asia na vhatu vhane vhubvo havho ndi Asia; Vhapfuluwi; Tshavhi na vha țođaho asilamu; Zwipondwa zwa vhatu vhane vha tou rengiswa; Vhathu vhane vha tou pfuluswa ngomu shangoni; zwitshavha zwa vhadali/vhaendi vha *Roma/Gypsy/Sinti*; Zwitshavha zwa *Jewish*; zwitshavha zwa *Muslim na Arab*; lushaka na murafho, zwitshavha zwine zwa vha zwițuku ho sedzwa vhurereli na luambo.
8. Pułane ya Lushaka ya u lwa na Tshiłalula (*NAP*) i dzhielesa n̄tha zwigwada zwa vhatu vhane, nga nn̄da ha u vha zwipondwa zwa tshiłalula tsha murafho, vhatu avho vha livhana na tshaka nn̄zhi dza tshiłalula, sa vhatu vha tevhelaho:

- Vhashai vha vhuponi ha dziḡoroboni na mahayani;
- Vhashumi vha mabulasini na vhatu vha dzulaho mabulasini;
- Vhatu vane vha khou shaya lwo kalulaho;
- Vhafumakadzi na vhasidzana;
- Vhana na vhaswa;
- Vhatu vha si na vhudzulapo;
- Vhatu vha shumaho miḡini;
- Vhatu vane vha khou tshila na tshitshili tsha *HIV* na dwadze la *AIDS*;
- Vhatu vha re na vuholefhali;
- Vhaaluwa;
- Vhatu vha thivhelwaho mbofholowo yavho;
- Vhatu vha funanaho nga tshavhasadzi, vhatu vha funanaho nga tshavhanna, mufunambeumbili (*bisexual*), vhatu vha itaho zwa vhushandukisambeu, na
- Vhatu vha kwameaho nga dzinndwa na zwiwo zwa mupo.

9. Puḡane ya Lushaka ya u lwa na Tshiḡalula (*NAP*) i kwama vhatu vhoḡhe vha lushaka vane vha vha na pfanelo dza u lingana nahone hu si na tshiḡalula. Vhoḡhe vhatu vane vha vha vhadzulapo na vha si vhadzulapo, vha na mushumo une wa bva kha pfanelo dza uri vhatu vha a eḡana nahone a vha tei u ḡalulwa. Puḡane ya Lushaka ya u lwa na Tshiḡalula (*NAP*) i tshi khwaḡhisa lutendo lwa uri pfanelo dza vhatu dzi wanala hoḡhe-hoḡhe, a dzi fhandekani, dzi na vhushaka, dzi a tikedzana na u shumisana nahone dzi ḡoḡa uri hu vhe na u ḡiphiḡa nga pfanelo nga nḡila ine ya lingana, hu tshi katelwa pfanelo dza matshilisano, polḡitiki, ikonomi, mvelele na vhadzulapo. Puḡane ya Lushaka ya u lwa na Tshiḡalula (*NAP*) i dzhiela nḡha pfanelo ya zwa u eḡana na uri hu songo vha na tshiḡalula, ndi pfanelo dzoḡhe dzine dzi nga kandekanywa zwi sa khou kwama dziḡwe pfanelo- sa zwe zwa sumbedzwa kha Ndayotewa yashu.

10. Mashango a na mushumo wa u ḡuḡuwedza na u tsireledza pfanelo dza vhatu na u thivhela u kandekanywa ha idzo pfanelo. Mivhuso i kombetshedzea u ḡutshela kule na u khakhisa vhatu musi vha tshi khou ḡiphiḡa nga pfanelo ho sedzwa zwipondwa zwa tshiḡalula tsha murafho. Mashango a dovha hafhu u kombetshedzwa uri a thivhele u kandekanywa ha pfanelo dza zwipondwa zwa tshiḡalula tsha murafho nga Shango na musi hu si nga shango. Mashango a ḡoḡwa uri a ḡanganedze maga a u fhelisa zwikhakhisi zwine zwa thivhela vhatu vha tshi ḡiphiḡa nga pfanelo na u ḡiphiḡa musi hu si na tshiḡalula tsho sendekaho kha murafho, muvhala, vhubvo ha murafho, kana vhubvo ha murafho. Izwi zwi katela mushumo wa u iledza tshiḡalula ngei kha sekithara ya phuraivethe.

11. U bveledziswa na u thomiwa ha Puḡane ya Lushaka ya u lwa na Tshiḡalula (*NAP*) zwi vhumba mutheo wa thekhenikhaḡa kha mbekanyamaitele, mbekanyamushumo, zwiḡiratedzhi na maga a muvhuso a u lwa na tshiḡalula tsha murafho, u vhenga vhabvannḡa na zwiḡwe zwi sa konḡelelei nahone zwi vhumba maitele a u tevhedzela mbofho ya muvhuso ya u tsireledza

vhathu vhothe na zwigwada zwothe kha maitele a tshiatalula tsha murafho, u vhenga vhabvannḁa na zwiḁwe zwi sa konḁelelei.

Zwine Puḁane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiatalula (NAP) yo sedzesa zwone

12. Tshihulusa tshine Puḁane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiatalula (NAP) yo lavhelesa tshone ndi u tandulula fhungo ḁa tshiatalula tsha murafho kha shango ḁashu. Nga nthḁa ha maga a re hone zwa zwino, Puḁane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiatalula (NAP) ndivho yayo yo livhiswa kha u lwa na zwi kwamaho u vhenga vhabvannḁa na zwiḁwe zwi sa konḁelelei na u tandulula zwi tevhelaho:

- U tuḁuwedza zwi kwamaho u thonifha muthu nga kha u tuḁuwedza na u tsireledza pfanelo dza vhathu;
- U imisela nthḁa zwi kwamaho u ḁivha nga ha u lwa na tshiatalula tsha murafho, u lingana na u lwa na zwa tshiatalula kha vhaofisiri vha tshitshavha, tshitshavha tsha vhadzulapo na tshitshavha nga u angaredza, u kuvhanganya thikhedzo i bvaho kha vhathu vho yaho nga u fhambana na u tandulula thoḁea ya u thivhela, u lwa na u tandulula tshiatalula tsha murafho;
- U tuḁuwedza zwi kwamaho u kuvhanganya ndivhiso nga ha tshiatalula tsha murafho, u vhenga vhabvannḁa na zwiḁwe zwi sa konḁelelei na u tendela thaḁhuvho yo fhelelaho malugana na thoḁea dza u lwa na itshi tshiatalula;
- U vhona uri mbilaelo dza vhathu na zwigwada zwi ḁanganaho na tshiatalula tsha murafho, u vhenga vhabvannḁa na zwiḁwe zwi sa konḁelelei zwi tandululwe zwavhuḁi;
- U alusa zwavhuḁi na u lungekana ha maga a u lwa na tshiatalula tsha murafho, u vhenga vhabvannḁa na zwiḁwe zwi sa konḁelelei hu tshi katelwa zwiko zwa vhathu na zwa masheleni;
- U ita uri hu vhe na vhuḁiimiseli kha zwa u fhelisa tshiatalula tsha murafho, u vhenga vhabvannḁa na zwiḁwe zwi sa konḁelelei nga kha mbekanyamushumo dzo livhiswaho kha u swikelela zwipikwa;
- U khwaḁhisa mbekanyamushumo hu tshi itelwa vhathu na zwigwada zwi ḁanganaho na tshiatalula tsha murafho, u vhenga vhabvannḁa na zwiḁwe zwi sa konḁelelei kha zwa pfunzo, mutakalo, mushumo, dzinndu, tsireledzo ya zwiliwa, tshumelo dza zwa matshilisano na u kona u swikelela vhulamukanyi hu tshi katelwa zwenezwo musi hu na thoḁea nga kha thandululo dzo teaho;
- U leludza u kona u topola mulayosiḁwa une wa tea u khwiḁiswa kana u ḁanganedzwa muhumbulo u wa u khwiḁisa tsireledzo ya zwipondwa, na
- U fhaḁa tshitshavha tshine tsha eḁana na u khwaḁhisa mulayo na demokirasi.

NDIMA YA 2: NYIMELE YA ḁIVHAZWAKALE

13. Lushaka lwa Afrika Tshipembe lu sumbedza vhuthihi ha dīvhazwakale, vhuṅe na mvelele, zwi imelaho vhubvo, u phaḍalala na u tṅangelana ha vhathu lwa miṅwaha ya maḍana a zwigidi, zwo sumbedzwaho nga khuḍano na khakhathi, u dzhielwa zwithu na u tsikeledzwa zwo sedza politiki. Vhudzuloni ha uri vhathu vha tṅangane vha fhaṭe kha mutheo une wo no vha hone wa vhathu vhane vha sa fane vha dzulaho kha tshipiḍa tsha tḥodzi ya Afrika, vhatsikeledzi vha bvaho Europe vho shuma ngamaanda kha u fhaṭa tshiimo tshine khatsho vho ḍo lwa nga tshavho vha na ndivho ya u kunda, vha tshi lwela matheriala na zwi kwamaho u kandedzana ha politiki hu tshi kandedzwa vhunzi ha vhathu vhapo kha lino. Musi ho vha na nndwa dzo vhalaho, ho vha na u kundwa ha vhathu vha fhanu Afrika nga 1906, kha zwine zwa vhidzwa u pfi *Bambatha Rebellion*, ho sumbedzwa ndigedzo ya u fhedzisela ya musu vhathu vhapo vha tshi lingedza u lwa na vhukoloni na u tsikeledzwa.
14. Vhukoloni ho swikisa kha u kandedzwa ha vhathu vha fhanu Afrika, vhathu vha *Khoi and the San*, vho vha zwipondwa zwa mafulo a murafho we wa vhulawa, khathihi na vhathu vha zwitshavha zwa *Malay and Indian* vhe vha shumiswa kha u fhaṭa mutheo wa ikonomi ya vhatshena. Zwi kwamaho ndowetshumo yo khwiṅifhalaho ya maanda a vhatsikeledzi, zwo ita uri u kandedza honohu hu kanadzee, musu zwi tshi khou swikiswa vhuṑoni ha Afrika Tshipembe. U shumiswa ha ndila yo khwiṅifhalaho ya vhubveledzisi ha ikonomi na zwa makwevho zwo vha zwo themba vhathu vhapo na u shumisa phuli dza Asia. Ndi honovhu vhukonḍi ha tshifhinga tsho fhelaho he ha ya phanda na u tḥlutshedza tshivhumbeo tsha mvelele ya matshilelea Afrika Tshipembe liswa.
15. Nga fhasi ha maitele a vhukoloni na tshiṭalula tsha muvhala, vharema vho vha vho tsikeledzwa, vho dzhielwa-vho na mavu avho na dziṅwe ndila dza matshilele avho avhuḍi nahone ha dovha hafhu ha vha na sisiteme yo vha tṅangulaho pfanelo dzavho hu tshi katelwa pfanelo ya u voutha na mbofholowo ya u enda na u ḍibaḍekanya. Tshiṭalula tsha murafho tsho livhanywaho na u sia nṅa vharema musu zwi tshi ḍa kha zwa politiki, tshi kula vharema maanda a zwa ikonomi nahone vharema vhanzhi vho vha vho siiwa nṅa kha u imelwa muvhusoni na kha vhunzhi ha pfanelo na zwo khetheaho zwine vhadzulapo vha vhatshena vha ḍiphiṅa ngazwo. Mulayosiṅwa wo sendekaho kha Murafho wo phasiswa miṅwahani ya vho ma 1920 na 1930 u itela u ṅaṅisa tshiṭalula tsha murafho. U tṅangedzwa ha tshiṭalula tsha muvhala nga 1948 zwo vha ndila ya u 'fhandekanya mvelaphanda' ho sedzwa mirafho, fhedzi zwavhukuma zwo vha zwi zwa uri vhatshena vha dzule vha tshi wana zwivhuya zwo khetheaho. Tshiṭalula tsha muvhala tsho kwama tshipiḍa tshiṅwe na tshiṅwe tsha vhutshilo ha muthu – hune vhathu vha vha vho tendelwa u dzula, vhane vha nga mala, vhane vha nga kona u tshila navho/u ḍibaḍekanya navho, ndi dzifhio tshumelo dza muvhuso, arali dzi hone, dzine vha nga kona u swikelela. Tshitshavha tshashu tshi na nyambo nnzhi dzine nga fhasi ha muvhuso wa tshiṭalula tsha muvhala Nyambo dza Vhathu vha Afrika dzo vha dzo kandedzwa nga ndila i tṅumanaho na u tsikeledzwa ha murafho.
16. Tshiṭalula tsha murafho tsho ita uri hu vhe na politiki yo andaho u gwalaba kha Afrika Tshipembe u bva mafheloni a ṅwaha wa vho ma 1940 nahone zwa kalula nga murahu ha

ñwaha wa 1976. Vhunzhi ha vhathu vho kandededzwaho vha Afrika Tshipembe vho mbo dīdzudzunya vhone vhañe uri vha kone u hanedza vho khwañhisa, zwi tshi kwama madzangano a zwa politiki, madzangano a zwa vhashumi, maandālanga a zwa sialala na zwiimiswa zwo fhambanaho zwa vhadzulapo. U lwa na tshiñalula tsha muvhala zwo hulela zwa ya mashangoñavha nga vhuthihi ha mashango a dzitshakatshaka. U tou bva vhukatini ha miñwaha ya vho ma 1980 zwi kwamaho tshiñalula tsha muvhala zwo vho livhana na u engedzea ha u tshikhetho tsha zwa ikonomi na vhudiplomati, zwe zwa vho itisa uri ikonomi ya sa aluwe, tshikolodo tsha muvhuso tsha engedzea na u aluwa ha ndingedzo dzi sa thusi nga tshipholisa na sisiteme ya zwa vhulamukanyi zwi tshi itelwa u tsireledza tshiñalula tsha muvhala. Mafheloni a miñwaha ya vho ma 1980, shango ho sedzwa matshilisano zwo vho phamukana zwo itiswa nga tshiñalula tsha muvhala na u kundelwa ha ikonomi, ha vha na nyimele ya u sa vhusea.

17. U swika ha demokirasi nga ñwaha wa 1994 zwo ita uri hu vhe na nzulele ntswa ya matshilele. Tshiimiswa tsha *the Convention for a Democratic South Africa (CODESA)* tsho ranga phanḁa kha u ya khethoni dza u thoma dza demokirasi dza 1994 na kha u itwa ha Ndayotewa ya Tshifhinganyana.
18. U vetwawetwa ha Ndayotewa hu tshi itelwa Afrika Tshipembe ña demokirasi zwo vha tshipiḁa tsha ndemesa kha u shandukisa shango ñashu. Ndayotewa ya tshifhinganyana ya ñwaha wa 1993 na Ndayotewa ya Riphabuliki ya Afrika Tshipembe ya 1996 zwo vha tsumbedzo ya ndayotewa ntswa ine Ndayotewa yo mbo vha wone mulayo muhulusa wa shango. Tshanduko ya u bva kha muvhuso wa tshiñalula tsha muvhala u ya kha demokirasi ya Afrika Tshipembe zwo vha pfano ya u tou ambedzana yo simaho kha u konḁelelana zwine zwa amba uri a hu na ane a dzhiwa hu tshi pfi o tou kundwa kana u kunda. Zwo ralo, a ho ngo vha na u tshutshiswa ha vharangaphanḁa kana mazhendedzi a muvhuso wa tshiñalula tsha muvhala kha vhugevhenga vhu kwamaho tshiñalula tsha muvhala. Madzuloni azwo Khomishini ya Vhungoho na Vhupfumedzani yo mbo thomiwa mishumo yayo i ya u swikelela kha u pfumedzana na u lavhelesa zwi kwamaho u ñetshedzwa ha khangwelano kha avho vho pfukekanyaho pfanelo dza vhathu nga tshifhinga tsha miñwaha ya muvhuso wa tshiñalula.
19. Khetho dza u thoma dza demokirasi dze dza vha hone nga dzi 27 Lambamai 1994 dzo vha na u khethwa ha vhaimelili vha tshitshavha vha maḁana mañā vhe vha ya ngei Buthanoni ña Lushaka na vha fuḁahe vhe vha ya ngei kha Sineithi. Dzulo-ñhanganelano ña izwi zwiimiswa zwivhili zwo vhumba Buthano ña Ndayotewa ñiswa ño fhiwaho maandā a u shuma u ya nga khethekanyo ya 68(1) ya Ndayotewa ya Tshifhinganyana. Buthano ña Ndayotewa u ya nga Ndayotewa ya Tshifhinganyana mushumo wañlo wo vha wa u vetaveta na u ñanganedza ndayotewa ya tshoñhe hu saathu fhela miñwaha mivhili ya dzulo ña u thoma ña Buthano ña Lushaka. Ndayotewa ya Tshoñhe yo ño tea uri i anane na Milayo ya Ndayotewa ya furaruñā ye ha itwa nyambedzano na u ita thendelano nga vha kwameaho nga tshifhinga tsha Kuitele kwa Nyambedzano ya Mahoro Manzhi ngei Kempton Park. Khothe ya zwa Ndayotewa yo

vhumbiwaho ntswa yo vha yone yo teaho u khwaṭhisedza uri naa iyi milayo yo tevhelwa kana a yo ngo tevhelwa naa.

20. U vetwavetwa ha ndayotewa ya tshoṭhe wo vha mushumo muhulu. Nga nṯha ha u imelwa ho itwaho nga mahoro a zwa polṯiki, ho vha na makumedzwa a dzimilṯoni e a ṯanganedzwa a tshi bva tshitshavhani na kha zwigwada zwa tshitshavha tsha vhadzulapo. Ho itwa zwa pfumbudzo na u thetshelesa tshitshavhani.
21. Nga ṯwedzi wa Khubvumedzi ṯwaha u wa 1994, Buthano ṯa Ndayotewa ṯo thoma *Komiti dza Thero dza rathi* dze dza vha dzo tou lavhelesa kha Milayo ya Ndayotewa ya furaruiṯa naho ho vhone uri makumedzwa o dzheniswaho kha Ndayotewa ya tshoṭhe o anana na zwo teaho. Komiti ya Thero ṯṯwe na ṯṯwe yo thuswa nga vhaṯivhi vha re kha Komiti ya Thekhenikhaṯa. Zwenezwi tshitshavha tshi tshi khou shela mulenzhe nahone zwithu zwi tshi khou tshimbila zwavhuṯi, ho vhone hu na u hanedzana kha zwi kwamaho polṯiki.
22. Tshithu tsha ndemesa kha u vetaveta ndayotewa ya tshoṭhe ho vha u thomiwa ha Phaneṯe yo Ḍiimisaho ya Vhaṯivhi vha zwa Ndayotewa hu tshi khou tevhedzwa khethekanyo ya 72 ya ndayotewa ya tshifhinganyana, mushumo wa Phaneṯe wo vha u wa u eletshedza Buthano ṯa Ndayotewa na vhadzulatshidulo vha Dzikomiti dza Thero, na u tandulula khandzano.
23. Nga ṯwedzi wa Tshimedzi 1995, mvetamveto ya u thoma ya ndayotewa ya tshoṭhe yo ḍo bveledzwa uri i lavheleswe nga Buthano ṯa Ndayotewa. Mvetamveto yo ḍo ṯanganedzwa nga Buthano ṯa Ndayotewa nahone ya anḍadzwa nga dzi 22 Ṵara 1995. Khophi dzine dza paḍa milṯoni dza mvetamveto ya ndayotewa dzo phrinthiwa dza phaḍaladzwa kha gurannḍana. Tshitshavha tsho fhiwa miṯwedzi miraru ya u bva muhumbulo.
24. Nga ṯwedzi wa Luhui 1996, ho vhone uri ho vha hu na mafhungo a songo tandululwaho ane a sa vhe fhasi ha 65 a kwamaho u vetwavetwa na u kundelwa u ya phanḍa ha zwa polṯiki kha mafhungo o vhalaho. Mvetamveto ya vhuṯa ya ndayotewa ya tshoṭhe yo anḍadzwa nga ṯwedzi wa Ṵhafamuhwe.
25. Vhaiti vha nyambedzano vho ita muṯangano ngei Arniston vunduni ṯa Western Cape nga ṯwezi wa Lambamai ṯwaha wa 1996 nahone afho ndi he mvetamveto ya vhuṯanu ya ndayotewa ya tshoṭhe ya bveledzwa hone nga dzi 15 dza Lambamai. Vha kwameaho vho vha na vhege ya u tendelana kha zwo ṯwalwaho phanḍa ha musi hu saathu swika datumu ya u guma ine ngayo hu khou tea u itwa nzudzanyo dza uri i rerwe nga Buthano ṯa Ndayotewa. Izwo zwo swikisa kha uri hu vhe na nyambedzano i kwamaho zwigwada zwivhili, zwigwada zwinzhi na miṯangano ya dzikomiti ṯhukhu. Kha muṯangano wo dzhiaho iri dza fumbilimbili we wa thoma nga dzi 18 Lambamai, thendelano yo swikelelwa kha mutheo wa zwo ṯwalwaho na marangaphanḍa kha Ndayotewa.
26. Komiti ya Ndayotewa yo mbo tea u lavhelesa madzinginywa a 298 u itela u khwiṯisa Mulayotibe u ya nga vhafaramikovhe vhanzhi. Musi ho tou sala vhege nthihi ya u fhedzisela

uri hu kone u tšanganedzwa ndayotewa ya tshothe, ho vha hu kha di vha na u sa tendelana kha zwi kwamaho pharagirafu i ambaho nga ha ndaka, pfunzo na zwa mushumo. Nga dzi 6 na dzi 7 dza Shundunthule, Buthano la Ndayotewa lo do ita mutangano wa u fhedzisela wa u amba lwa u fhedzisela nga ha Mulayotibe. Vhusiku ha dzi 7 Shundunthule, thendelano yo fhedza yo swikelelwa kha zwi kwamaho pfunzo.

27. Nga dzi 8 Shundunthule 1996, Ndayotewa ya tshothe yo tšanganedzwa nga Buthano la Ndayotewa. Zwi tshi ya mafheloni, ho vha na vouthu dza 421 dzine dza khou ima na Ndayotewa. Mulayotibe wo iswa ngei kha Khothe ya Ndayotewa uri u khwaṭhisedzwe. Khothe ya Ndayotewa yo thetshesela zwi kwamaho ndayotewa lwa maḍuvha a tahe u bva nga dzi 1 Fulwana. Ho sedzwa kha zwe zwa ḥwalwa na zwe zwa ambiwa nga mulomo zwine izwi zwo vha zwi khou bva kha madzangano maṭanu a politiki e a vha a khou hanedza ndayotewa, ngeno madzangano a phuraivethe ane a swika 84 o ita khanedzo ya ndayotewa. Madzangano a fumbilisumbe o tendelwa u tou amba nga mulomo hengei Khothe.
28. Nga dzi 6 Khubvumedzi Khothe ya Ndayotewa yo netshedza khatulo ya Ndayo/Milayo ya Ndayotewa uri a dzo ngo tevhedzelwa kha dziṅwe dza mbetshelo. Dziṅwe dza mbetshelo dze dza si phase ho vha dzi kwamaho: pfanelo ya vhatholi vhona vhaṱe kha zwi kwamaho nyambedzano ya guṱe; tsireledzo yo edanaho ya pfanelo dza ndemesa; u diimisa na u sa dzhia sia ha Mutsireledzatshitshavha na Axenṅe Muangaredzi; Khomishini ya Tshumelo ya Tshitshavha; mutheo na maanda a muvhuso wapo na maanda na mishumo ya mavundu. Nga dzi 11 Tshimedzi Buthano la Ndayotewa lo phasisa liṅwalwa la ndayotewa lo khwiṅiswaho. Nga murahu ha maḍuvha mararu a u thetsheswa kha zwi kwamaho ndayotewa ho thomaho nga 18 Lara, Khothe ya Ndayotewa yo mbo khwaṭhisedza liṅwalwa lo khwiṅiswaho nga dzi 4 Nyendavhusiku. Nga dzi 10 Nyendavhusiku 1996, Phresidennde Vho-Nelson Mandela zwenezwo-ha vho mbo saina Ndayotewa ya u thoma ya Afrika Tshipembe la demokirasi uri i vhe mulayo vhe fhaṱa Sharpeville. Ndayotewa yo thoma u shuma nga dzi 4 Luhui 1997.
29. U vha hone ha ndayotewa ntswa, mbekanyamaitele na mulayosiṅwa zwo ita uri sisiṱeme ya tshiṱalula tsha muvhala na mutheo wo vhwaho u itela demokirasi na muvhuso u katelaho vhathu vhothe nahone wo simaho kha milayo na mikhwa ya tshirunzi tsha muthu, pfanelo dza vhathu, mbofholowo, hu si na tshiṱalula tsha murafho, hu si na tshiṱalula tsha mbeu nahone hu tshi khou vhusa mulayo. U itela u swikelela izwi, muvhuso wa demokirasi wo tea u shuma wo sedza kha u farelana na u tshilisana na u vhona uri hu na ṅdila dza u shumana na tshiṱalula tsha muvhala na u khakhulula zwi kwamaho u lingana zwe zwa vha zwi hone kale.
30. Phresidennde Nelson Mandela vha tshi vhudza Buthano la Ndayotewa musi hu tshi khou tšanganedzwa Ndayotewa ntswa ya 1996 vho amba nga ha lushaka lune Afrika Tshipembe la khou lingedza u lu fhaṱa. Vho amba uri Ndayotewa ndi –

“zwe ra ita zwi ri livhisaho kha demokirasi na mvelele ya pfanelo dza vhathu lifhasini nga vhuphara; nahone ndi phuluphedziso yashu kha vhathu uri a hu na tshine tsha do ri bvisa kha uyu mushumo. Muñwe na muñwe u do pfesesa uri ri na mushumo nahone u bvaho kha vhunzhi ha vhathu vhashu kha lino shango u itela u vusuludza na u shandukisa Afrika Tshipembe kha muvhuso wa tshitalula tsha muvhala u itela uri ha sa tsha vha na tshitalula tsha murafho, u itela u tandulula zwi kwamaho u shaea ha mishumo na u sa vha na mahaya, u itela u fhata zwileludzi zwe zwa vha zwi zwa uri vhathu vha si gathi vha diphine nga zwo lwa miñwaha ya madana. Ri khou toda vhanna na vhafumakadzi vho diimiselaho kha mushumo washu, nahone vhane vha nga kona u takuwa vha imela zwigwada zwa mirafho yavho nahone vhane vha humbula u ya nga zwine Afrika Tshipembe lothe la zwi toda

NDIMA YA 3: DEMOKIRASI – U FHELA HA TSHAKA DZOṬHE DZA TSHIṬALULA?

31. U thoma ha demokirasi kha ḷa Afrika Tshipembe nga 1994, zwo fheletshedza mvelele ya pfanelo dza vhathu uri i vhe thikho ya ndayotewa ntswa na pfanelo dza vhathu nga vhuphara, hu tshi katelwa pfanelo dza zwa ikonomi, zwine zwo dzheniswa-vho kha Mulayotibe wa Pfanelo nahone zwa dovha hafhu u vha hone kha Ndayotewa ya Tshifhinganyana ya 1993 na uri zwo dovhololwa na kha Ndayotewa ya Tshoṭhe ya 1996. Mulayotibe wa Pfanelo u kwama masia oṭhe a nṭha na fhasi nahone ndi thikho ya demokirasi ya Afrika Tshipembe. Zwo ralo, wo tsireledzwa lwa tshipentshela nahone uri hu vhe na mulayotibe wa u khwiṇisa Ndayotewa zwi ṭoḍa tshivhili-tsha raru tsha (vhunzhi) Buthanoni ḷa Lushaka khathihi na vouthu dza rathi dza mavundu kha mavundu a ṭahe dzine idzi vouthu dzi tikedza uhu u khwiṇiswa nahone izwi zwi itwa nga vho imelaho mavundu ngei kha Khoru ya Lushaka ya Mavundu. Namusi khothe dzashu ndi dzone dzine dza tsireledza milayo/ndayo dza Afrika Tshipembe dzi fanaho na zwa tshirunzi tsha muthu, u lingana na Vhuhulu ha Ndayotewa. Namusi ri ṭoḍa uri ri ite tshiṇwe na tshiṇwe ri tshi khou shumisa Ndayotewa yashu—ri tshi khou shumisa Mulayotibe wa Pfanelo sa tshone tshikalo tsha u kala u swikelela pfanelo dza vhathu.
32. U ṭanganedzwa ha Ndayotewa ya 1996 ho vha tshanduko khulusa kha ḍivhazwakale ya ḷino shango. Izwo zwi vhidzwa u pfi ndi "ṭhanziela ya mabebo" ya Afrika Tshipembe ḷiswa – shango ḷine ḷa tou fhambana tshoṭhe na shango ḷa zwiḷa mulovha. Ndayotewa yo fhulufhedzisa pfanelo ya zwa u eḍana ha vhathu na tsireledzo i linganaho na mbuelo kha zwa mulayo i tea u pfesewa ho sedzwa ḍivhazwakale ya shango ya u dzhia vhathu vha sa lingani, ya tshiṭalula tsha murafho na tshiṭalula tsha mbeu. Tshipikwa tshashu tsha u fhaṭa tshitshavha tshine tsha tshila hu si na tshiṭalula tsha murafho, tshiṭalula tsha mbeu na u fhaṭa tshitshavha tsha demokirasi yo elaho i tshi bva kha nyimele yashu ya tshifhinga tsho fhelaho. Ndayotewa a yo ngo swika nga tshihaḍu kana a yo ngo swikiswa nga manditi: Ndayotewa iyi yo vha hone nge ha vha na nyambedzano dzo dzhiaho tshifhinga tshilapfu – nahone ḍivhazwakale ya hone na yone yo vha ya dzikhakhathi lwa tshifhinga tshilapfu. Vhunzhi ha zwe Ndayotewa ya faredza khayoy zwi sumbedza tshifhinga tsha miṇwaha i kondaho vhukuma. Kha maipfi a Mulamukanyi Muhulu ane a pfi Mahomed -

“Kha maṇwe mashango Ndayotewa i ita uri zwithu zwi vhe fomaḷa fhedzi kha tshishumiswa tsha mulayo, ḍivhazwakale ya thendelano ya mikhwa/ndayo na zwipikwa zwi bvaho kha ḍivhazwakale yo dzikaho nahone i songo kwashekanaho u itela u kona u katela na u ṭanganedza ṭhoḍea dza matshelo. Ndayotewa ya Afrika Tshipembe a yo ngo tou ralo, yo ri fhambani na iyo nyimele: Ndayotewa ya Afrika Tshipembe khayoy yo faredza zwi bvaho kha ḍivhazwakale ine ya vha i si yavhuḍi nahone i sumbedzaho u kwashekana, na u lambiwa, tshenetsho tshipiḍa tsha ḍivhazwakale tsho ḍalaho tshiṭalula tsha murafho, uvhusa-woga, u vha na

dzangalelo kha zwa iwe muṇe fhedzi, na u kwanyeledza, na vhuḍiimiseli kha demokirasi, vhuhoṱhehoṱhe, vhulondo na u lingana zwine zwa vhone kha Ndayotewa. Phambano vhukati ha ḍivhazwakale ine ya khou lambiwa na vhumatshelo vhune ndayotewa ya ṱoḍa uri lushaka lu ḍiimisele hone vhu khagala nahone ndi havhuḍisa."

33. Pharagirafu i ambaho nga ha u lingana (khethekanyo ya 9) i tikedza pfanelo dzi re kha Ndimba ya 2 ya Ndayotewa, ine ya khou ita mbetshelo ya "u ḍiphiṇa ho fhelelaho na u lingana ho fhelelaho ho sedzwa kha pfanelo dzoṱhe na mbofholowo." Khethekanyo ya 9 i iledza tshiṱalula tshi sa pfadzi tsho sendekaho kha masia a re kha mutevhe.
34. **Tshiṱalula** ndi ndila ya u fhambanyisa – ndi u fhambanyisa kana u ṱalula zwo ḍisendeka kha masia a sa pfadzi. Izwi zwi amba uri tshiṱalula tsho sendekaho kha sia ḽa masia a re kha mutevhe wa khethekanyo ya 9(3) tshi dzhiwa tshi tshiṱalula tshi sa pfadzi nahone tshi songo teaho, u swika zwenezwo zwi tshi nga tou sumbedzwa uri tshiṱalula itsho tsho tea nahone tshi a pfala. Hu na u humbulela uri u fhambanyisa kana u ṱalula ho sendekaho kha masia a re kha mutevhe zwi a lemela na u vhaisa avho vhe vha vha vhe zwipondwa zwa maitete a kale a tshiṱalula kana izwi zwa tshiṱalula zwi vhaisa na tshirunzi tsha vhenevho vho kwameaho. Masia a tshiṱalula a re kha mutevhe hu katelwa zwi tevhelaho: murafho, muvhala, vhubvo ha murafho, mbeu, vhuimana, kuitele kwa vhudzekani, tshiimo tsha mbingano, vhukale, vhuholefhali, vhurereli, luvalo na lutendo, mvelele na luambo, u begwa/mbebo na vhubvo ho sedzwa matshilele.
35. **Ṱhanganelano ya tshaka dza tshiṱalula** i na mushumo wa ndeme kha u tandulula maitete a tshifhinga tsho fhelaho a tshiṱalula. Nga ndila yo leluwaho, Ṱhanganelano ya tshaka dza tshiṱalula i na vhushaka na zwiṱaluli zwo fhambanaho zwine zwa ita uri hu vhe na tshiṱalula tshine vhatu vha ṱangana natsho. Izwi zwi kwama zwiṱaluli zwi fanaho na mbeu, murafho, kilasi, u sa holefhala, vhurereli, lushaka, kuitele kwa vhudzekani. Izwi zwi nga shumiswa kha u kona u vhona uri sisiṱeme i shaedzaho vhulamukanyi na u sa lingana vhutshiloni yo itea kha zwiimo zwo fhambanaho. Ṱhanganelano ya tshaka dza tshiṱalula i sumbedza uri mahumbulele a sialala a u kwanyeledza u tou fana na tshiṱalula tsha murafho, tshiṱalula tsha mbeu na u vhenga vha dzekekanaho nga tshambeu nthihi tshi na zwiitisi. Izwi zwi na vhushaka nahone zwi vhumba sisiṱeme ya u tsikeledza ine ya sika "mudzhanelano wa/Ṱhanganelano ya" tshaka nnzhi dza tshiṱalula.
36. Mulayotibe wa pfanelo ndi tshipiḍa tsha Ndayotewa ine yo vha na Ṱhuṱhuwedzo khulu kha vhutshilo ha vhatu vha ḽino shango. Saizwi maipfi a u tou thoma a ino ndima a tshi amba uri: " Uno Muloyotibe wa Pfanelo ndi thikho ya demokirasi ya Afrika Tshipembe. U tsireledza pfanelo dza vhatu vhoṱhe vha shango na u khwaṱhisa demokirasi ine ya vha na ndayo dza tshileme tsha muthu, u lingana ha vhatu na mbofholowo."

37. Afrika Tshipembe sa shango lo phasisa milayo minzhi u itela uri ndayotewa i kone u shuma na u swikelela zwipikwa uri vathu vha lingane, hu vhe na u thonifha tshileme tsha muthu na u khwiñifhadza pfanelo dza vathu na mbofholowo. Kha miñwaha ya 20 ya u thoma ya demokirasi, milayo ine ya fhira 1200 na milayo ye ya khwiñifhadzwa muhumbulo u wa kwashekanya tshiñalula tsha muvhala na u fhelisa tshaka dzothe dza tshiñalula yo phasiswa nga Phalamennde. Mulayosiñwa muswa nahone wo khwiñiswaho wo vhewa u itela uri hu tevhedzwe zwi kwamaho u lingana na u thivhela tshiñalula, u tou fana na , sa tsumbo, Mulayo wa *the Employment Equity Act, 1998, the Promotion of Access to Information Act, 2000, the Promotion of Administrative Justice Act, 2000 na the Promotion of Equality and Prevention of Unfair Discrimination Act, 2000*. Ngaa ntha ha izwi, muvhuso muswa wo phasisa mulayosiñwa u shumanaho na zwa mbuyedzedzo ya mavu, u khwiñisa zwi kwamaho u vha muñe wa mavu, u leludza zwi kwamaho u swikelela dzinndu na u netshedza magavhelo kha avho vhane vho tea uri vha wane idzi tshumelo. Iyi milayo i thusa kha u lwa na zwi kwamaho u sa lingana ha vathu na tshiñalula tshi si ho ngonanani zwine izwi zwi vhone kha zwiimiswa zwa tshitshavha na maitete na matshilele a vathu vha Afrika Tshipembe zwine zwa vha zwi nyadzaho demokirasi ya ndayotewa.
38. Zwo ralo, hu kha di vha matsheloni u lavhelela milayo yo vetwavetwaho zwa khwiñesa hu tshi itelwa u fhelisa miñwaha ya madana ya musu vathu vha tshi khou tsikeledzwa tshifhingani tsha musu hu na tshiñalula tsha murafho. Zwo itwaho nga tshiñalula tsha muvhala na vhukoloni zwi kha di vha hone na namusi. Phresidennde wa kale Vho-Thabo Mbeki nga ñwaha wa 1998 vho amba uri -

“Afrika Tshipembe ndi shango li re na tshaka mbili dza vathu. Luñwe lwa dzedzi tshaka ndi lushaka lwa vhatshena, vhane vho bvelela, hu songo sedzwa mbeu kana fhethu ha vhudzulo. Ulu lushaka lu dzua lu tshi swikelela zwithu zwa khwiñe ho sedzwa themamveledziso ya ikonomi, ya zwi kwameaho, ya pfunzo, ya vhudavhidzani na dziñwe themamveledziso. Izwi zwi konisa ulu lushaka u amba uri, nga nnda ha u ya phanda ha tshiñalula tsha mbeu tshi kwamaho vhafumakadzi, mirado yofhe ya ulu lushaka i na khonadzeo dza u shumisa pfanelo dzayo dza u swikelela zwikhala nga ndila ine ya lingana, zwikhala zwa mvelaphanda zwine Ndayotewa ya 93 ya kombetshedza shango lashu.

Lushaka lwa vuvhili lune lwa vha lunzhisa fhanu Afrika Tshipembe ndi lushaka lwa vharema nahone vha zwishai, nahone vha kwameesaho hu vhafumakadzi vhane vha dzula vhuveni ha mahayani, tshitshavha tsha vharema vha vhuveni ha mahayani nga u angaredza na vholefhalu. Ulu lushaka lu dzula kha nyimele i songo vhuwayo ya bvelela na luthi ho sedzwa themamveledziso ya zwa ikonomi, ya zwi kwameaho, ya zwa pfunzo, ya zwa vhudavhidzani na dziñwe themamveledziso. Afha kha ulu lushaka a hu na khonadzeo ya u shumisa pfanelo ya u swikelela u lingana ha vathu, u lingana uhu hu henefha kha vharema fhedzi nahone u lingana uhu hu nga ndila ine ya sa vhonele zwavhudi.

Iyi nyimele ya idzi tshaka mbili dza vhatshena na vharema, dzi sumbedzea nga u dzingindela ha u ya phanda ha u sa lingana ho sedzwa murafho, mbeu na maimo zwe zwa vha hone lwa tshifhinga tshilapfu tsha vhukoloni na tshifhingani tsha zwa tshiṭalula tsha muvhala zwenezwo musi vha si gathi vhane vha vha vhatshena hu vhone vhakandedzi, izwi zwi ita uri hu vhe na mutheo wa u khwaṭhisa uri na ngoho zwahi vhone uri a ri lushaka luthihi, ri tshaka mbili.”

39. Ho vha na mvelaphanda ngamaanda kha miṁwa ya mbofholowo ya fumbili yo fhelaho— zwo ralo, hu vhone hu na zwinzhi zwine zwa kha ḡi tea u itwa. Zwa zwino, hu kha ḡi vha na khaedu dzine ra tea u livhana na dzo. Tshitshavha tsha Afrika Tshipembe tshi dzula tsho fhandekana. Vhunzhi ha zwikolo, dzisababu na fhethu ha u rerelela ho ṭanganelana, fhedzi a zwo ngo pfalo kha vhunzhi hazwo. Afrika Tshipembe ndi hone fhethu ho salaho hu na tshiṭalula tshihulusa kha ḡifhasi ho sedzwa zwa ikonomi. Zwa u swikelela zwithu zwavhuḡi ho sedzwa murafho, kiḡasi na mbeu a zwo ngo fhela tshoṭhe. Dziṁwe tsumbo, dzo ambiwaho afho fhasi, dzi sumbedza nga ha zwa tshiṭalula tsha muvhala tshine tsha kha ḡi vha hone.

NDIMA YA 4: NDI TSHINI TSHI RI FHANDEKANYAHO? RO TOU OMELELA KHA ZWO KHAKHEAHO

40. Vhushai na u sa lingana kha vhathu zwine zwo khwaṭhisa u sa lingana ha vhathu u ya nga murafho ndi zwone zwi ḑisaho zwithu zwo khakheaho zwine Afrika Tshipembe ḑa tea u lwa nazwo arali ḑi tshi ṭoḑa u fhenya tshiṭalula tsha muvhala. A si vhushai fhedzi na u sa lingana fhedzi zwine vhathu vha ṭangana nazwo, vha dovha hafhu u ṭangana na nyimele nnzhi dzi kwamaho tshiṭalula dzo sendekaho kha masia o fhambanaho.
41. Afrika Tshipembe sa shango a ḑi khou tou tambula nga tshiṭalula tsha murafho zwiimiswani fhedzi, hu ḑi vha na nyimele dzi kwamaho muthu dzine dza sa konḑelelee. Puḑane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭalula (NAP) ndivho yayo a si ya u tandulula u sa lingana hu re zwiimiswani saizwi muvhuso u na dziṅwe ṅḑila, u tou fana na Mulayotibe wa Pfanelo, mulayosiṅwa wa zwa miṭani, na dzithendelano dza mashango a dzitshakatshaka dzine dza thusa kha u tandulula thaidzo idzi.
42. Kha zwi kwamaho u siiwa nnḑa ho sedzwa murafho na zwi kwamaho tshiṭalula, ri na mulayosiṅwa une wo tou livhana na zwenezwi u tou fana na *Promotion of Equality and Unfair Discrimination Act, 2000 (Act 4 of 2000)* na *the Employment Equity Act*. Vhunzhi ha “zwithu zwo khakheaho” – u tou fana na zwa vhushai, mavu, dzinṅḑu – zwi tshimbilelana na tshiṭalula tsha murafho, u vhenga vhabvanṅḑa na zwiṅwe zwi sa konḑelelei nahone zwo raloho-ha hu vhone hu na ṭhoḑea ya u khwaṭhisa idzo mbekanyamaitele na mbekanyamushumo dzi re hone.
43. Puḑane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭalula (NAP) i nga ngomu ha mutheo wa nyimele, hune yo tou lavhelesa kha zwa tshiṭalula tsha murafho, ngomu ha mbekanyamushumo ya nyito ya muvhuso, zwine zwa katela *Promotion of Equality and Unfair Discrimination Act, 2000 (Act 4 of 2000)* (PEPUDA) na mulayosiṅwa wo lavhelelwaho nga ha Vhutshinyi vhu kwamaho u Vhenga.

Mavu

44. Fhungo ḑa zwa mavu kha ḑa Afrika Tshipembe ndi fhungo ḑi tatisaho nahone ḑi a vhavha. Ndi fhungo ḑine ḑa ṭoḑa uri ri sedze murahu vhubvoni ri livhane na mafhungo ngoho ane a sa takadze na luthihi.

45. U dzhielwa mavu ndi wone mudzi wa u sa lingana ha vhathu kha zwa ikonomi nahone izwi zwi kwama u dzhielwa mavu kha vhunzhi ha vhathu vha Afrika Tshipembe. Zwithu zwi kwamaho maitele a u vha muṅe wa mavu a kha ḑi sumbedza ḑivhazwakale ya vhukoloni na tshiṭalula tsha muvhala kha zwa ikonomi. Naho hu na mbekanyamushumo dza zwa mbuedzedzo ya mavu dzo shumiswaho nga muvhuso wa demokirasi, vhunzhi ha vharema vha kha ḑi dzula vhuṑoni ha mahayani na kha madzulo o tsitsikanaho, hune ha sa vhe na u swikelela mavu ane a nga vha na vhubveledzisi. Vho siiwa nḑa kha zwi kwamaho u vha muṅe wa ndaka ine bannga ya vhona i na ndeme na mavu a vhubindudzi. Izwi zwi thivhela vharema kha vhukoni ha zwa vhubveledzisi na vhukoni ha vharema kha u ita lupfumo lune lwa nga thusa kha u ponyoka vhushai.
46. Zwenezwo musi ho vha na miṅwaha ya maḑana ya muvhuso wa vhukoloni na miṅwaha minzhi i tshi vhalwa lwa fumi na fumi ya muvhuso wa tshiṭalula tsha muvhala, Afrika Tshipembe ḑa demokirasi ḑo mbo thoma u ṅetshedza pfanelo dza zwa mavu sa yone nḑila ya u fhelisa tshiṭalula tsha muvhala tsha mulovha na u vhea mutheo wa mvelaphanḑa nga nḑila i si na tshiṭalula. U itela u tevhelela matshilele a pfadzaho, mvusuludzo ya mavu i khou ṭoḑa u fhelisa zwi fhiraho tshiṭalula tsha murafho: i ḑo thusesa vhashai nahone i ḑo ṭuṭuwedza zwi kwamaho u eḑana ha mbeu nahone, nga u shandukisa vhubveledzi na maitele a kwamaho u bindudza, u thoma u shandukisa na u khwiṅisa vhulimi-vhufuwi vhune ha vha na khethekanyo mbili (vhulimi-vhufuwi ha u bindudza na vhulimi-vhufuwi ha u tou itela u tshila) nga u tsira mukano vhukati ha vhupo ha zwa vhubindudzi na vhupo ha tshitshavha.
47. U kovha mavu ndi zwa ndeme kha Afrika Tshipembe musi ho sedzwa nḑila ya u lwa na vhushai. Izwi ndi tshipiḑa tshine tsha tou vhofha kha lushaka lwashu u itela u lulamisa zwe zwa vha zwo khakhea kale musi vhathu vha tshi dzhielwa mavu. U kovha mavu zwi thusa kha u sika lupfumo Afrika Tshipembe.
48. Zwine zwa khou ambiwa nga hazwo zwino zwi kwama khethekanyo ya 25 ya Ndayotewa yashu malugana na zwa mavu na u kovha kana u fha vhathu mavu hu si na zwa tshiṭalula. Izwi zwi a ṭoḑea u itela u tandulula tshiṭalula tsho iteaho na zwi kwamaho u dzhielwa mavu zwe zwa thoma nga ṅwaha wa 1652 zwi tshi khou itwa nga vhukoloni nahone zwe zwa dovha zwa khwaṭhiswa nga tshiṭalula tsha muvhala. U sa lingana zwi tshi ḑa kha zwa mavu na masiandoitwa a si avhuḑi ndi mulingo kha kudzikele kwa poḑitiki tshifhingani tshi ḑaho nahone zwi tea u lulamiswa.
49. Ṭholo ya Mavu ya 2017 yo vhiga uri kha 76% ya mavu a lushaka a vhulimi-vhufuwi, 72% ya hone vhaṅe vha ayo mavu ndi vhatshena vha Afrika Tshipembe, 15% ya ayo mavu ndi ya makhaḑadi, 5% ya ayo mavu ndi ya vhathu vhane vhubvu havho ndi India, 4% ya ayo mavu ndi yone ine vhaṅe vhayo ndi Vharema nahone 3% ya ayo mavu vhaṅe vhayo hu vhaṅwe vhathu vhane lushaka lwavho a lwo ngo bulwa. Vhafumakadzi ndi vhaṅe vha mavu ane a vha 13% fhedzi ya mavu a mabulasi. Ṽamusi u vha muṅe wa mavu fhano Afrika Tshipembe zwi tshe zwi kha ḑi sedza muvhala.

50. Khaedu nga ha mbuedzedzo ya mavu ndi uri zwithu zwa hone zwi a ongolowa. Nga n̄waha wa 1994 muvhuso wo vha wo ri u ḑo kona u rathisa 30% ya mavu o nonaho nga n̄waha wa 2014. Izwi a zwo ngo konadzea. U shumiswa ha milayo ya uri “ndeme ya maraga/mutengo u re kha maraga” na “murengi ane a funa, murengisi ane a funa”, “zwi pfadzaho nahone hu na u eḑana” ho sedzwa u badelwa ha muḑe wa mavu ndi zwone zwo vhangulaho.
51. U swika zwino, hekithara dza miḑioni dza 8.4 dza mavu dzo no waniwa hu tshi khou itelwa ndivho dza u vhuedzedza mavu; hekithara dza miḑioni dza 4.9 nga kha mbekanyamushumo ya u kovha mavu na zwi kwamaho u vha muḑe wa mavu; na hekithara dza miḑioni dza 3.5 nga kha mbekanyamushumo ya zwa mbuedzedzo ya mavu. Izwi zwi tou lingana na 10% ya mavu oṱhe a vhulimi-vhufuwi.
52. Zwo dzinginywaho Phalamenndeni nga ha U dzhia Mavu hu si na Mbadelo zwo itisa uri hu itwe tsedzuluso nga Komiti ya u Ṽola Ndayotewa u itela u vhona arali hu tshi tea u khwiṇisa Khethekanyo ya 25 ya Ndayotewa uri hu konadzee u dhiulula mavu hu si na u badelwa.
53. Ndingedzo dza u tandulula zwi kwamaho u kovha mavu nga nḑila i linganaho dzo aluswa dza ya kha maimo a nṱha kha muvhuso, na komiti ya ṱhanganelano ya dziminisṱa (IMC) yo sedzanaho na zwa mvusuludzo ya mavu – mudzulatshidulo wayo hu Muthusa-Phresidennde – komiti yo itelwa uri i kone u konanya na u shumisa maga a u ṱavhanyisa u kovhela mavu. Nga nṱha ha izwi, phaneḓe ya vhueletshedzi ha phresidennde i re na vhathu vha 10, ine ya imela sekithara dzoṱhe, yo ḑo tholwa uri i dzinginye nḑila dzine dza tea u shumiswa nga Muvhuso u itela uri mvusuludzo ya mavu i itwe nga nḑila i pfadzaho nahone ine ya lingana ndivho i ya u tandulula zwo tshinyalaho tshifhingani tsho fhelaho, i andisa zwibveledzwa kha zwa vhulimi-vhufuwi, u ṱuṱuwedza nyaluwo ya ikonomi na u tsireledza zwi kwamaho zwiliwa.

Vhushai, u shaea ha mushumo na u sa lingana

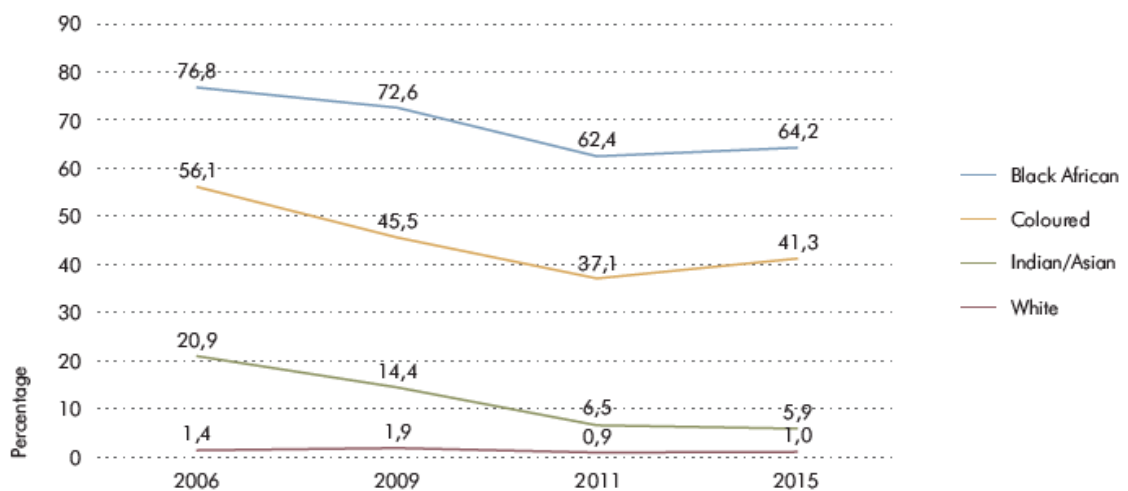
54. Zwezwi nyambedzano i kha ḑi ya phanḑa sa tshone tshishumiswa tsha khwiṇesa kha u kala vhushai, a hu na khanedzo ya uri vhushai na u shaea ha mushumo ndi zwone zwithu zwivhili zwine zwa vha khaedu dzi shushedzaho vhudziki kha Afrika Tshipembe. Hu na avho vhane vha amba uri demokirasi ya Afrika Tshipembe yo vha yo tea yo ita zwithu zwinzhisa kha u tandulula idzi khaedu. Zwezwi madzinginywa aneo a tshi nga vha a ngoho, ngoho ndi ya uri vhushai vhune dzimiḑioni dza Afrika Tshipembe dza tshila khaho ṇamusi ndi mvelelo dza ḑivhazwakale ndapfu ya vhukoloni na tshiṱalula tsha muvhala.
55. Afrika Tshipembe ḑa murahu ha tshiṱalula tsha muvhala ḑo ḑiphiṇa lwa miṇwaha yo vhalaho ya musi nyaluwo ya ikonomi i tshi khou shuma zwavhuḑi, nahone naho hu tshi ḑi vha na u dzhenelela ha zwa matshilisano ho itwaho nga muvhuso, tshikwekwe itshi tsha vhushai tshi kha ḑi vha na swili. Zwi vhangulaho izwi ndi u ṱandavhuwa ha ḑivhaka vhukati ha vha re na zwavho na vha si na, zwine zwa ita uri Afrika Tshipembe hu vhe ḑiṇwe ḑa zwitshavha zwine ha

vha na u sa lingana ha vhathu ho kalulaho kha lifhasi. Iyi nyaluwo ya ikonomi zwine ya amba zwone ndi uri vhapfumi vho tou nana u pfuma ngeno vhashai vho tou nana u shaya, nahone vha shaesaho hu vharema.

56. Muvhuso wo diimisela u fhelisa vhushai, nahone mbekanyamaitele i kwamaho masheleni ndi yone ndango i sumbedzaho uvhu vhu diimiseli. Ndila ya u kovha hu linganaho ine ya shumiswa kha u rathisela kha mavundu na kha mivhuso yapo yo faredza zwi sumbedzaho vhushai sa lone liga la u kovha. Zwa magavhelo zwo shumiswa sa yone ndila ya u kovhela ya mugaganyagwama wa muvhuso ndivho ya hone i ya u khwinisa matshilo a vhashai na u fhungudza u dura ha vhutshilo. Izwi zwo swikelelwa nga kha zwinzhi vhukuma hu tshi katelwa ndondolo ya mutakalo ya ndeme nga mahala; zwikolo zwa mahala; mindende ya vhaaluwa na ya vhana; dzinndu; na tshumelo dza mahala dza ndeme (sa ma di, mudagasi na tshampungane) kha mita ya avho vhane vha shaya. Naho idzi mbekanyamaitele na uhu u dzhenelela ho disa mbuelo dzavhudisa kha u fhungudza vhushai u tou bva nwanani wa 1994, shango li di ya phanda na u livhana na khaedu ya vhushai vuhulu, u sa edana huhulusa na u shaea ha mushumo zwo kalulalo.
57. Zwenezwi hu tshi di vha na vharema nyana vho vhu elwaho nga demokirasi, hu tshi lavheleswa lupfumo u ya nga mirafho hu kha di vhone uri tshitshavha ngoho tshi kha di tea u vho fholowa kha zwi kwamaho tshi talula tsha muvhala ho sedzwa ikonomi. Tshi talula tsha muvhala tsho sia demokirasi ya Afrika Tshipembe na ifa li songo dowealeho hune mirafho na kilasi dza vhathu zwa vha zwo pinzanaho.
58. Vhushai ndi tshithu tsho itwaho nga muthu nahone zwenezwo zwo ralo, vhushai ndi tshithu tshine tsha nga fheliswa, hu u ombedzela ndivho ya ino Pulane ya Lushaka ya u Lwa na Tshi talula tsha Murafho, u vhenga vhabvannda na zwinwe zwi sa kondelelei. Pulane ya Lushaka ya u Lwa na Tshi talula (NAP) i khatshisa uri mbuno ya uri u tangulwa nga tshi talula tsha murafho na u talulwa ha vhunzhi ha vharema ndi tshone mbuno ya uri ndi ngani tshitshavha tshinzhi kha shango lashu tshi tshi khou shaya.
59. Vhushai vhu a shela mulenzhe kha uri tshi talula tsha murafho tsha sa fhele. Zwo ralo-ha, u kovha maanda a ikonomi nga ndila i linganaho zwo sendeka tshothe kha u shandukisa matshilisano na vhushaka ha murafho fhano kha la Afrika Tshipembe.
60. Vhushai vhu a kwama kusehelele kwa mulenzhe kha zwithu. Saizwi tshiimiswa tsha *the United Special Rapporteur on Extreme Poverty and Human Rights* tshi tshi amba uri, vhushai ndi thaidzo i kwamaho pfanelo dza vhathu. Vhathu vhane vha tshila vho phirimela vhushaini a vha koni u swikelela pfanelo dzavho. Nga vhanga lauri hu na zwinzhi zwithivheli, vhashai kanzhisa a vha koni u swikelela pfunzo, tshumelo dza mutakalo kana ma di a u nwa o kunaho na tshampungane. Vhashai vha siiwa nda kha u dzhenelela kha zwa politiki na zwa u swikelela vhumukanyi musi hu tshi kandekanywa pfanelo dzavho. Vhushai ho nanaho vhu nga vha tshivhangisi tsha u kandekanywa ha pfanelo dza vhathu, tsumbo kha iyi nyimele ndi

ya uri vhashai vha kombetshedzea u shuma kha nyimele dzi songo tsireledzeaho nahone hu si na mutakalo wavhuḡi. Vhushai ndi masiandoitwa a u kandekanywa ha ppanelo dza vhatu, tsumbo ndi ya musi vhana vha sa koni u ponyoka kha vhushai zwi tshi itwa ngauri Muvhuso u khou kundelwa u ita uri vhana vha swikelele pfunzo. U fhelisa vhushai ndi ppanelo ya vhatu ine ya tou kombetshedza/ u vhoḡha. Vhushai vhu sa fhelisi kha mashango ane a nga kona u vhu fhelisa zwi dzhiwa hu u kandekanya ppanelo dza vhatu.

61. Vharema vha Afrika Tshipembe ndi vhone vho shaesaho nahone tshivhalo tshavho tsha u shaya tshi nṱhesa. Nga ṛwaha wa 2015, 47% ya miṱa yo rangwaho phanḡa nga vharema vha Afrika Tshipembe ndi yone yo vhoḡalaho i tshi khou shaya. Tshivhalo itshi tsho vha tsha nṱhesa tshi tshi vhambedzwa na 23% ya iyo miṱa i rangiwaho phanḡa nga makhaḡadi, iṛwe phesenthe ine ya nga tou vha nṱha ha 1% ya tshitshavha ndi miṱa yo rangwaho phanḡa nga vhatu vha Afrika Tshipembe fhedzi vha bvaho Indian/Asian, na tshivhalo tsha phesenthe ya fhasi ha 1% ya iyo miṱa ine ya rangiwa phanḡa nga vhatshena vha fhanḡo Afrika Tshipembe. Vharema ndi vhone vhane vha khou tambulesa ngauri vha ṱahe kha vha fumi vha khou tshila vho tou phirimela vhushaini. **Thebuḡu ya 1** nga afho fhasi i sumbedza tshivhalo tsha vhatu u ya nga tshitshavha vho tou vhalwa nga muthihi –muthihi miṛwahani ya u swika kha ya 2006, 2009 na 2011 na 2015:

62. **Thebuḡu ya 2** nga afho fhasi i sumbedza vhushai musi ho tou vhalwa vhatu nga muthihi-muthihi na ḡivhaka ḡa vhushai nga tshigwada tsha tshitshavha miṛwahani ya 2006, 2009, 2011 na 2015.

	Headcount (P_0)				Poverty gap (P_1)				Severity (P_2)			
	2006	2009	2011	2015	2006	2009	2011	2015	2006	2009	2011	2015
Total	66,6	62,1	53,2	55,5	35,6	33,5	25,5	27,7	22,5	21,3	15,0	17,0
Black African	76,8	72,6	62,4	64,2	41,8	39,8	30,3	32,5	26,6	25,5	18,1	20,1
Coloured	56,1	45,5	37,1	41,3	24,9	20,4	14,3	16,9	14,3	11,3	7,3	9,1
Indian/Asian	20,9	14,4	6,5	5,9	6,9	4,0	1,9	1,5	3,2	1,4	0,8	0,5
White	1,4	1,9	0,9	1,0	0,4	0,8	0,4	0,4	0,2	0,5	0,2	0,2

63. Phesenthe ya vhathu vhe vha vhuwela nga u hola mindende yo aluwa u bva kha phesenthe ya 12,8% nga n̄waha wa 2003 ya ya kha phesenthe ya 30,8% nga n̄waha wa 2017. Phesenthe ya mĩṭa ye ya kona u wana mundende muthihi yo aluwa u bva kha phesenthe dza 30,8% u ya kha phesenthe dza 43,8% nga n̄waha wa 2017. Vhunzhi ha vharema vhane vha nga tou vha tshithihi tsha raru (33,8%) vho kona u wana mundende, hu tshi vhambedzwa na phesenthe ya 29,3% ya makhaḽadi, na phesenthe dza 14,5% dza vhathu vhane nga vhubvo ndi vha Indian/Asian. Nga u tou vhambedza, ndi phesenthe dza 6,1% fhedzi dza vhatshena vhe vha kona u ṭanganedza mindende.
64. Muvhigo wa zwino-zwino wo fhelelaho wo itwaho nga Bannga ya ḽifhasi i tshi khou shumisana na *National Planning Commission Secretariat* ngei kha the *Department of Planning, Monitoring and Evaluation, and Statistics South Africa* u sumbedza uri, nga u angaredza, vhushai ṇamusi vhu fhasi hu tshi vhambedzwa na n̄waha wa 1994. Ikonomi yo vha i aluwaho hu tshi tou tevhela u fhela ha muvhuso wa tshiṭalula nga n̄waha wa 1994 u swika kha n̄waha wa 2011. Nyaluwo yeneyi ya ikonomi yo thusa kha u fhungudza vhushai fhano Afrika Tshipembe, naho nyaluwo ya ikonomi miṇwahani ya zwino yo nga u ongolowa. Zwa zwino ikonomi a i khou kona u sika mishumo yo linganaho, nahone u shaea ha mishumo zwo vhone zwi kha phesenthe dza 27,7% kha kotara ya vhuraru ya n̄waha wa 2017. Vhaswa na vhathu vha songo gudelaho mishumo vha khou vhaiswa nga thaidzo saizwi vhatholi vha tshi ṭoḽa vhashumi vha re na tshenzhemo na vhukoni, nahone vhaswa vha si na mushumo ndi phesenthe ya 38,6%. Vhushai ho engedzea vhukati ha n̄waha wa 2011 na 2015. Iyi tshenzhemo ndi tshihumbudzi tsha uri khaedu dza shango kha zwa ikonomi na matshilisano ndi khulwane, dzi kha sisit̄eme nahone ndi dza tshifhinga tshilapfu.

U shandukisa zwiimiswa zwa tshitshavha na zwiimiswa zwa phuraivethe

65. Nga fhasi ha muvhuso wa vhukoloni na tshiṭalula tsha muvhala, tshitshavha na zwiimiswa zwa sekithara ya phuraivethe zwo vha zwi tshi shumiswa sa zwishumiswa zwa tshiṭalula tsha murafho na u tsikeledza vharema. Ifa ḽa u gadzela mushumo ḽi kha ḽi vhaivesa Afrika Tshipembe na ṇamusi. Zwenezwi hu na mvelaphanḽa ye ya itwa nga tshumelo ya tshitshavha, tshanduko kha masia manzhi a i fushi. Kha sekithara ya phuraivethe tshanduko

dzo tshimbila nga u ongolowa nahone izwi a si zwe zwa vha zwo lavhelelwa. U ongolowa honoyu ho kwama zwa u sika mvelele ya mushumoni ine ya tea u katela vhathu vhothe.

Pfunzo

66. Hu tshi sedzwa divhazwakale, pfunzo i vhone na yo shumiswa sa tshishumiswa tsha u tsikeledza vhathu kha lino la Afrika Tshipembe. U hana ndeme yavhudi na pfunzo ya mahala kha vhunzhi ha tshitshavha ho vha dziwe dza ndila khulwane dza zwa vhukoloni na tshiatalula tsha muvhala zwe zwa khwathisedza u tsikeledza mvelaphanda, nahone, zwenezwi zwa ita uri vharema vha sa kone u swikelela ndivho. Izwi zwi tou vha u vhea vhunzhi ha vharema kha vhuimo ha fhasi nahone ndi pfunzo yeneyi ya tshiatalula tsha murafho yo itelwaho vharema fhedzi (*Bantu Education*) ye ya swikisa kha uri matshudeni vha gwalabe nahone vha sa i tlanganedze nga nhwaha wa 1976 na miwe miwaha. Zwe zwa siiwa nga heyi sisiteme ya pfunzo ya maimo a fhasifhasi zwi ya phanda na u thithisa shango lashi namusi. Mbekanyamushumo ya *the #RhodesMustFall* ye ya thomiwa ngei University of Cape Town nga nhwaha wa 2015 yo vha yo livhiswa kha tshitetshu tshine tsha vha tshihumbudzi tsha Cecil John Rhodes, fulo ili ho vha hone u thoma ha migwalabo mihulusa ya matshudeni. U mona na shango, matshudeni vho huwelela nga ha “u fhelisa vhukoloni” vhu re dziyunivesithi na u huwelela nga ha pfunzo ya nthi ya mahala, hu tshi di vha na zwinzhi zwa udala.
67. Hu na zwithithisi zwo dzudzanyiwaho zwine zwa thithisa u swikelelwa ha pfanelo ya pfunzo. Thodisiso yo sumbedza uri tshiimo tsha vhathu tsha ikonomi tshi a dzhenelela kha mvelelo dza pfunzo kha leneli la Afrika Tshipembe. Ho lavheleswa divhazwakale ya Afrika Tshipembe, vhumani vhu hone vhukati ha vhushai, murafho na divhazwakale iyi ya tshiatalula. Naho hu tshi khou itwa mbekanyamaitele dza zwa pfunzo na zwa ikonomi dzo itelwaho u thusesa vhashai, masiandoitwa a divhazwakale ya ngomu mutani a nga si fheliswe tshothe. Kutshimbilele kwa mvelaphanda ya matshilisano na ikonomi ndi tshithithisi tsha kale tshine tsha thithisa pfanelo ya zwa pfunzo.
68. Afrika Tshipembe li tshe lo livhana na khaedu khulusa dza tshiatalula tsha murafho na u sa lingana ha vhathu ngei zwikoloni na zwiimswani zwa pfunzo ya nthi. Nga nda ha khwinifhadzo na u itwa ha milayosiwa ine ya khou thusa kha u tshanyisa u tlanganyisa, lushaka lwashu misi ythe lu dzulelwa u dalelwa nga zwiwo zwine zwa vha tsumbo uri dimoni la tshiatalula tsha murafho zwikoloni na ngei zwiimswani zwa pfunzo ya nthi li khou hana u pandelwa, nahone vhunzhi ha zwiimswa zwa pfunzo dza nthi zwi ya phanda na u shumana na uri mirafho i tlangane.
69. Ndimba ya 9 ya Pulane ya Mvelaphanda ya Lushaka i lavhelela shango line vhana vhothe vha a kona u swikelela na u vhuvelwa nga pfunzo yavhudi ya nthi. Hu kha di vha na khaedu dzo livhanaho na pfunzo. Zwithu zwi fanaho na vhushai na nyimele dza ikonomi na matshilele zwi a shela mulenzhe. Vhudiimswani ha muti, u shumela hayani, na vhumana kha avho vha sa

khou wanaho ndaela. Nga n̄tha ha izwi, vhagudiswa vhanzhi kha zwikolo zwa Afrika Tshipembe vho livhana na thaidzo ya luambo lune lwa shumiswa kilasini.

70. Zwiñwe zwi ṅaṅisaho hu katelwa zwa uri vhana vhanzhi vha Afrika Tshipembe a vha dzuli muḍini muthihi na vhabebi vhavho vha malofha. Vhushai na u sa kona u vhala na u ṅwala zwi thivhela vhabebi kha u dzhenelela kha pfunzo ya vhana vhavho. Vhonzhi ha vhathu vhaṅuku vha xeledwa nga tshikhala tsha u wana pfunzo ya n̄tha, ngauri a vha na masheleni.
71. Afrika Tshipembe hu na zwikolo zwa muvhuso/tshitshavha na zwikolo zwo ḍiimisaho nga zwone zwiṅe. Ṽwaha wa 2015 u tshi fhela, ho vha hu na zwikolo zwa tshitshavha/muvhuso zwa 23 905 na zwikolo zwo ḍiimisaho (zwa phuraivethe) zwa 1786. Zwikolo zwa muvhuso hu katelwa izwo zwine zwa lambedzwa lwo fhelelaho nga muvhuso na izwo zwinezwa lambedzwa nyana nga khorombusi ya tshikolo. Kanzhisa hu na phambano ya tshivhalo tsha vhana na vhadededzi, tshomedzo, zwiko na u kona u swikelela vhukati ha tshaka idzi dza zwikolo.
72. Khaedu nthihi khulwanesa ndi ya uri zwikolo na zwiimiswa zwa pfunzo ya n̄tha a zwi ṅangani lwo fhelelaho. Ri khou ṭoḍa u fhelisa masiandoitwa a pfunzo ya tshiṭalula na u fhelisa mikhwa na luvhengela zwine zwa khou itisa uri tshiṭalula tsha murafho tsha sa fhele. Ri dovha hafhu ra ṭoḍa u fhelisa mazwifhi a re kha ḍivhazwakale ho sedzwa zwine ya ṭalutshedziswa zwone u itela uri ri kone u konḑelela nahone ri ṭhonifhe murafho, mvelele na u sa fana ha vhurereli.
73. Ndi zwa ndeme uri hu ṅanganyiswe vhugudisi vhu lwaho na tshiṭalula tsha murafho na pfunzo zwi dzheniswe kha kharikhuḽamu, ngamaanda hu dzheniswe zwipiḍa zwa ndayo na demokirasi na u bveledzisa kharikhuḽamu ine ya tou shumana na u fhulufhedzea, hu si na u dzhia sia ro sedza kha ḍivhazwakale yashu i pfisaho vhuṭungu hu tshi khou itelwa u ṭuṭuwedza u ṅangana ha zwikolo. Ri ṭoḍa u vhona uri zwikolo zwi fhethu huthihi. Zwikolo zwi tea u sumbedza zwigwada zwo fhambanaho, u fhambana ha zwigwada na lupfumo lune shango ḽashu ḽa vha nalwo ro sedza vhufa ha mvelele. Ṽamusi muvhuso wo ḍidzhenisa kha maga o vhalaho a u tikedza pfanelo dza vhathu na u ḍivha nga ha ndayotewa ngei zwikoloni. Zwo thomiwaho u tou fana na muṭaṭisano wa *the National Schools Moot Court competition*, *the Albert Luthuli oral history competition* na u thomiwa ha ḍivhazwakale sa thero ya khombe-khombe zwikoloni ndi zwithu zwa ndeme kha uri vhathu vha ḍivhe nga ha pfanelo dza vhathu. Nga n̄tha ha izwi, zwikolo zwine zwa sa funze nyambo dzapo zwa zwino zwi khou kombetshedzwa u funza idzo nyambo.

U bveledza ṅḍivho

74. U tsikeledzwa na u ṭalulwa ha vharema kha ḽa Afrika Tshipembe zwo dzhiwa sa zwi pfadzaho zwo itiswa nga saints ya mazwifhi ya u ṭalutshedza zwithu, izwo zwo itwa nga khamphani

dza vhukandisi dza vhatshena dzo phadladzaho mazwifhi nga ha Afrika nahone dza sumbedza vhatshena sa vhone vhatshu vho tshifhaho vane vha vha lushaka lwa vhuimo ha ntha kha vhañwe. Kha masia a zwa vhubvedzi ha ndivho, vharema vhone vho vha vho siwa nnda, nahone ho vha ho ntwaliwa nga havho nahone zwithu zwa hone zwi tshi dzhia sia zwi tshi khou itwa nga vhañwali vha vhatshena. U sa katelwa honohu ha vharema ho shumiswa lwa politiki u itela u bvedza ndowelo mmbi ya tshitalula ine ya kha di ya phanda nahone yo vhandalala kha zwithu zwinzhi henefha kha Afrika Tshipembe la demokirasi.

U fhelisa vhukoloni vhu re muhumbuloni

75. Ho sedzwa sisiteme ye ya vha yo vhofha vhatshu lwa miñwaha ine ya fhira madana mararu, zwo mbo ita uri kuhumbulelele kwa vhatshu ku tshuwedzwe nga murafho wa muthu na zwithavha. U ya phanda na u sa lingana ha lupfumo vhatshu na phambano i re hone ho sedzwa u swikelela zwiko nga vhatshu vha mirafho yo fhambanaho, khathihi na tshuwedzo ya murafho kha nyimele dza matshiliso, zwi nana na u khawhisa mikhwa yeneyi i kwamaho u vhone zwithu nga ito la murafho. Naho zwi sa tangedzwi zwi khagala, kuhumbulele na lutendo uri vhatshena ndi vhatshu vha vhuimo ha ntha zwi kha di vha hone kha vhañwe vhatshena na vharema vha Afrika Tshipembe. U dzhiela vharema fhasi u tou bva na kale ndi zwithu zwo godombelaho nga muhumbulo wa avho vhe vha pfi ndi vha fhasi. Kuitele kwa Khomishini ya Vhungoho na Vhupfumedzani ("TRC") zwo ri funza uri zwa tshifhinga tsho fhelaho a ri tei u dibekekanya nazwo, hone ri tea u vhone uri zwenezwo zwa tshifhinga tsho fhelaho a zwi tei u vha tshipuku tshi ri tshinyelaho vutshilo ha matshelo.
76. Afrika Tshipembe ndi tshitshavha tsho vhaishwaho nahone tshi ya phanda na u tshila na vhutungu ho vhangiwaho nga vhukoloni na tshitalula tsha muvhala. Izwi ndi zwone zwine zwa ita uri Puane ya Lushaka ya u Lwa na Tshitalula (NAP) i tangedze avho vhe vha vha zwipondwa na vane vha kha di ya phanda na u vha zwipondwa zwa tshitalula tsha murafho, u vhang vhabvannnda na zwiñwe zwi sa kondelelele. Ri tenda uri nga u tangedza tshitu tsha divhazwakale yashu, ri do dzudzanya ndingedzo dza lushaka u itela u phulusa vhumatshelo kha mihwalo iyi ya tshitalula tsha murafho tsho iteaho kha divhazwakale.
77. Zwi tea u divhiwa uri mbofholowo vhukuma u bva kha tshitalula tsha murafho i thoma muhumbuloni. U kwashekanya na u tanambudza u sa vha na ndeme ha lutendo kha tshitalula tsha murafho zwi tea u vha tshipida tsha ndila dza u lwa na tshitalula tsha murafho, u vhang vhabvannnda na zwiñwe zwi sa kondelelele – zwi vhe zwi tevhezela Ndayotewa.

Matshiliso

78. Vhufa ha Afrika Tshipembe ha tshitalula tsha murafho vhu ya phanda na u tshutshedza vhushaka ha murafho na u tanga kha tshitshavha tshashu namusi. Matshiliso a tea u vha a ndeme kha u shandukisa matshiliso na matshilele. Matshiliso a lwa na zwa u siwa

nnḁa ha vhathu nahone a khubaredzha muya wa u katela vhathu une uyo muya wa tea u sumba nḁila ndingedzo dza lushaka dzo itelwaho u fhaṭa tshitshavha tshiswa. Zwa ndemesa kha uku kuitele ndi u ṭuṭuwedza vuhfethu hu fanaho nahone hu pembelelwe uri vhathu vhane vha dzula Afrika Tshipembe ndi tshaka dzi sa fani. Izwi zwi katela u tenda na u khwaṭhisedza uri ngoho vhufa ha vhathu vha Afrika ho fhungudzea. Tshine tsha tea u vha tsha ndemesa hu vhe u fhaṭa Afrika Tshipembe ḁa demokirasi, ḁa vhathu vha re na vhuthihi nahone hu si na tshiṭalula tsha mbeu.

Kudavhidzanele kwa tshitshavha

79. Kudavhidzanele kwa Tshitshavha Afrika Tshipembe ku itwa nga kha nyanḁadzamafhungo ya nnyi na nyi. Khasho ndi tshiendedzi tsha ndeme kha u pfukisa mihumbulo na milaedza nga ha tshiṭalula tsha murafho, u vhenga vhabvanḁa na zwi sa konḁelelei. Nyanḁadzamafhungo i nga shumiswa nga nḁila dzavhuḁi na nga nḁila dzi si dzavhuḁi musi hu tshi khou ṭuṭuwedzwa uri hu songo vha na tshiṭalula tsha murafho na u lwa na zwi sa konḁelelei madzuloni a uri nyanḁadzamafhungo i vhangule mihumbulo ya tshiṭalula tsha murafho. ḁivhazwakale ya vhukoḁoni na tshiṭalula tsha muvhala yo shumisa dziḁwe nyanḁadzamafhungo kha u khwaṭhisa tshiṭalula tsha murafho. Kha Afrika Tshipembe ḁa musalauno, kudavhidzanele kwa lushaka kha mushumo wa nyanḁadzamafhungo na u amba nga ha mafhungo a tshiṭalula tsha murafho na u vhenga vhabvanḁa zwi tea u dzulela u ambiwa nga hazwo u itela uri lushaka lwashu lu dzulele u ḁivha nga ha uri mafhungo aya a nga tandululiswa hani nahone hu tea u sedzeswa kha mushumo wa nyanḁadzamafhungo dza matshilisano.

U vhenga vhabvanḁa

80. U vhenga vhabvanḁa ndi kuitele ku sa pfadzi ku katelaho nyofho, u sa themba, kana u vhenga vhathu vha sa ḁivhei, vhabvanḁa, kana tshiḁwe na tshiḁwe tshi ṭumanywaho na vhabvanḁa kana u fhambana na uri kanzhisa zwiitisi izwi zwi vha zwo sendeka kha mbuno dzi sa pfali na nḁowelo mmbi. Zwi nga ḁivhonadza nga kha nḁila dzo vhalaho kha shango. Sa tsumbo, zwi nga vhonele nga kha u shushedzwa zwine zwa vha zwo sendeka kha lushaka lwa muthu kana mbonalelo ya muthu, u rwa lwa tshiṭuhu, mabulayo, u pfulusa lushaka kha vhupo honoho, na u pandelwa shangoni.
81. Afrika Tshipembe, tshifhingani tsho fhelaho na zwa zwino-zwino, ḁo ṭangana na tshaka dza khakhathi dzi kwamaho u vhenga vhabvanḁa nahone khakhathi idzo dzo bveledza na mabulayo na mafuvhalo na u kwashekanywa ha ndaka na u tswa. U vhenga vhabvanḁa zwi ḁisa khaedu khulwane ho sedzwa tsireledzo ya pfanelo dza vhathu. Ndi zwa ndeme kha muvhuso, tshitshavha, vhapfuluwi/vhabvanḁa, zwitshavha zwapo na vharangaphanḁa vha zwitshavha hu tshi katelwa vharangaphanḁa vha sialala uri vha lwe na khaedu iyi. Nḁila dzi si gathi dzine dza nga shumiswa kha u lwa na zwa u vhenga vhabvanḁa hu katelwa u

ṭanganedza na u iledza zwiito zwa khakhathi misi yoṭhe musu zwi tshi itea, hu itwe milayo i shumanaho na vhutshinyi ha u vhenga, u khwaṭhisa kutevhedzele kwa mulayo, na u sengisa vhatshinyi.

82. Ndi zwa ndeme u lavhelesa na u vhiga malugana na dzinndwa na u ya kha zwitshavha zwi kwameaho nga khakhathi u itela u fhungudza nyofho, u thusa zwipondwa, na u khwiṇisa mavhigele a zwiwo. Ndi zwa ndeme u ṭuṭuwedza muya wa u ṭanganyisa vhathu nga kha u kwama na u katela zwitshavha hune u vhenga vhabvanṇa zwa vha zwo andesa. Mivhuso i tea u rumela milaedza i re khagala uri khakhathi dza u lwa na vhabvanṇa na ndwa dzi itwaho nga u vhenga vhabvanṇa a zwi nga ḑo vhuya zwa konḑelelwa nahone avho vhane vha kwamea vha sengiswe.

Tshiṭalula tsho sendekaho kha vhubvo ha lushaka/murafho

83. Nga kha mbekanyamaitele ya u vhusa vhathu vho fhandekanywa (fhandekanya u vhuse), na nga kha tshiṭalula tsha muvhala, vharema vho vha vho valelwa kha mashango-haya a kale na dziḽokhesheni dza ḑoroboni, zwe zwa vha zwo itelwa uri hu vhe na phambano vhukati ha vharema zwo sendeka kha murafho wa lushaka lune muthu a wela khalwo. Nga itsho tshifhinga, vhuṇe ha murafho wa muthu zwo vha zwi tshi dzhieleswa nṭha kha vhuṇwe vhupo ha zwitshavha zwa Vharema. Musi tshiṭalula tsha muvhala tsho fhenyiwa, Afrika Tshipembe ḽi ḑo dzulela u vha ḽo rafhuwaho kha zwi kwamaho zwo siiwaho nga tshiṭalula tsho sendekaho kha vhubvo ha murafho wa muthu. Ndayotewa yo vheya mutheo wa u sika tshitshavha tshine u pembelela mvelele dzo fhambanaho zwa vha zwone zwine zwa shela mulenzhe kha u sika Afrika Tshipembe ḽa vhathu vha re na pfano ho sedzwa vhuṇe.
84. Zwo ralo “tshiṭalula tsho sendekaho kha lushaka lwa muthu” tshi kha ḑi vha hone – hu na tsumbo nnzhi. Phresidennde wa kale Vho-Mbeki vho ṭalutshedza “tshiṭalula tsho sendekaho kha lushaka lwa muthu” vha ri ndi khaedu kha Afrika Tshipembe nahone izwi zwi ita uri vhuḗa ha sa fhele, saizwi tsho vha tshone “tshishumiswa tsho shumiswaho nga vhorapolitiki kha u swikelela malamba kana dzimbuelo nga nḑila i songo teaho.”

Khakhathi na tshiṭalula zwo sendekaho kha mbeu

85. Kha ḑivhazwakale, hu vhonala hu na vhushaka vhukati ha tshiṭalula tsha mbeu na murafho. Vhushaka uvhu ho sendeka kha maitela a u tenda uri munna ndi ene ane langa nahone ulu lutendo lu tshi vhonala kha mvelele dzoṭhe dza shango ḽashu. Aya maitela a mvelele o ṭuṭuwedza kuhumbulele kwa u vhona munna a muthu a re na maanḑa zwo sendeka kha u vhona mufumakadzi e muthu a si na maanḑa. I tou vha ngoho uri vhuimo honovhu ha

vhafumakadzi ha u dzhiwa sa vathu vha si na maandla kha tshitshavha tshashu ho itiswa nga vhukoloni na tshiatalula tsha muvhala zwa vha hone tshifhinganani tsho fhiraho. Nga fhasi ha muvhuso wa tshiatalula tsha muvhala, vhunzhi ha vhafumakadzi kha la Afrika Tshipembe vho vha vathu vho livhanaho na u tsikeledzwa luraru – u tsikeledzwa kha sia la mbeu, kilasi na murafho.

86. Vhafumakadzi na vhana vha kha di vha vathu vha songo tsireledzwaho hafha kha tshitshavha. Pfanelo dzavho dzi dzulela u kandekanywa ngauri zwiñwe zwa zwine vha tangana nazwo ndi khakhathi dza mitani, u rengiswa ha vhana na zwi kwamaho zwifanyiso na dzividio dza zwa vhudzekani na u shumisa vhana. Zwothe hezwi zwi na masiandoitwa mavhi kha mbofholowo ya vhafumakadzi na ndondolo ya vhana. Ngoho ndi ya uri Afrika Tshipembe tshiatalula tsha murafho, u vhenga vhabvannla na zwiñwe zwi sa kondolelei zwi divhonadza nga kha ndila dzo fhambanaho na nga ndila dzine dza vhaiesesa vhafumakadzi na vhana. Izwi zwi katela u hotefhala ha nyimele ya vhutshilo, vhushai, khakhathi na dziñwe tshaka nanzhi dza tshiatalula.
87. Nga fhasi ha muvhuso wa tshiatalula tsha muvhala, vhafumakadzi vha vharema kha la Afrika Tshipembe vho vha vho tsikeledzwa luraru, tsumbo, vho tsikeledzwa ho sedzwa mbeu yavho, kilasi na murafho. Sisiteme ya tshiatalula tsha muvhala yo vha i na masiandoitwa kha matshilo a vhafumakadzi vha vharema. U tsikeledzwa ho sedzwa mbeu zwi anzela u vhoneala nga kha sialala ya mvelele ya matshilisano na mikhwa ya vathu nahone zwothe izwi zwi tshi tikedzwa na u naniiswa nga kuhumbulele kune kwa dzhiela fhasi vhafumakadzi.
88. Kha vhunzhi ha vhafumakadzi vha vharema vhane vha vha zwishai, izwi zwa u tenda uri vhanna ndi vhone vhalangi vha zwithu zwi ita uri vhafumakadzi vha tshile vha nga ndla ha zwa: ikonomi, politiki na ndla ha zwi kwamaho u tholiwa kana u shuma. Vhunzhi ha vhafumakadzi vha vharema vho sundudzelwa kha mishumo ya vathu vha songo gudelaho, i sa holeli zwavhuḽi u tou fana na mishumo heyi ya midini kana mamagani.
89. Komiti ya tshiimiswa tsha the Convention on the Elimination of all forms of Discrimination Against Women (CEDAW) Committee mus i tshi vhina mawanwa ayo yo sumbedza uri masiandoitwa a tshiatalula tsha muvhala kha vhafumakadzi hu katelwa *“u phadlala ha tshiatalula na u shaea ha mvelaphandla nahone zwi vhoneala mus i shaya mishumo kha vhafukadzi zwo kalula, u sa kona u vhalala na u riwala na vhushai na kha zwi kwamaho khakhathi dza u lwa na vhafumakadzi”*. Zwenezwo-ha, ndi thoḽea dza ndeme na madzangalelo a vhafumakadzi ane a tea u thomiwa ngao kha muvhuso wa lushaka na tshitshavhani na hayani, u itela u swikelela u lingana ha vathu.
90. Nga riwaha wa 2015, Buthano-Nyangaredzi (*UN General Assembly*) lo phasisa na u tanganedza Adzhenda ya 2030 u itela Mvelaphandla yo Khwaḽhaho. Zwiipikwa zwa 17 zwa Mvelaphandla yo Khwaḽhaho na zwiipikwa zwa 169 zwo imela muhumbulo kana ndivho ya u langa nyito kha miriwaha ya 15 ine ya khou ḽa kha masia a ndemesa u itela vathu na pulanete. Tshipikwa tsha vhu 5 ndi tsha u swikelela u edana ha mbeu na u maandafhadza vhafumakadzi na vhasidzana vhothe, nahone zwi tevhelaho zwi zwiipikwa zwine zwa elana

nahone zwi tshi nga itwa khathihi: (a) U fhelisa tshaka dzothe dza tshiatalula tshi itwaho kha vhafumakadzi na vhasidzana vhothe huwe na huwe; (b) U fhelisa tshaka dzothe dza khakhathi dzi itwaho kha vhafumakadzi na vhasidzana vhothe fhethu ha phuraivethe na fhethu ha nnyi na nnyi, hu tshi katelwa u rengiswa ha vhasidzana na vhafumakadzi na u tambudzwa lwa vhudzekani na dziwe tshaka dza u tambudzwa; (c) U fhelisa maitele othe ane a vhaisa, u tou fana na zwi kwamaho u malisa vhana vha kha di vha vhatuku na u vha malisa nga u vha kombetshedza na u thukhula mirado ya vhudzimu ha tshifumakadzi.

91. U diimisela ha Afrika Tshipembe kha u fhelisa tshiatalula tsha murafho, u tsikeledza vhathu na u tambudza vhathu tshitshavhani tshashu zwi nga si kundiwe nga u tandulula khaedu ya u sa edana ha mbeu. Tshenzhemo ya zwiwe zwitshavha yo sumbedza uri u sa lingana ha mbeu a si mvelelo dza u lwela demokirasi kana mbofholowo ya lushaka. Zwi a tea u tandululwa. U itela u kona u swikelela u lingana ha vhathu zwavhukuma-kuma, mbekanyamaitele dzi tea u sedzesa na u pfesesa kuhumbulele kwa u tenda uri vhanna ndi vhone vhane vha tea u pfiwa na ndila ine uku kuhumbulele kwa vhone zwone kha tshitshavha tshashu.
92. U lingana ha mbeu ndi zwithu zwine Ndayotewa ya tou vhotha u ri zwi itwe kha la Afrika Tshipembe. Ndayotewa ndingedzo dzayo ndi u swikelela u lingana ha vhanna na vhafumakadzi nga u iledza tshiatalula tsha murafho, tshiatalula tsha mbeu na tshaka dzothe dza tshiatalula. Izwi zwothe zwo disendeka kha Ndayotewa nahone zwi sumbedzwa na kha vhunzhi ha milayo, mbekanyamaitele, mbekanyamushumo na maitele. Mushumo wa ndayotewa kha zwa u lingana ha mbeu u khagala nahone kuitele kwa mulayosinwa ndi u fha thikho kha zwi kwamaho u lingana tshitshavhani.
93. Zwi a vhilaedzisa uri vhafumakadzi vhatuku kha phesenthe dza 50% ndi vhone vhane vha divha nga ha Ndayotewa. Thodiso i sumbedza uri malugana na ndivhonyangaredzi nga ha Ndayotewa, u divha nga ha ndayotewa ho wanala uri hu a fana vhukati ha vhanna na vhafumakadzi vhe vha fhindula mbudzisavhathu. Phesenthe ya 37% ya vhanna vho vhudziswa yo sumbedza uri i na ndivho thukhu nga ha ndayotewa, ngeno phesenthe ya vhafumakadzi hu 40% kha avho vho vhudziswa. Nga kha linwe sia la tshikalo, phesenthe ya 36% ya vhanna vho vhudziswa yo sumbedza u vha na ndivho khulwane nga ha ndayotewa ngeno vhafumakadzi vhane vha divha nga ndayotewa phesenthe yavho hu 32% ya vhafumakadzi vhe vha vhudziswa.
94. Kha lifhasi lothe Afrika Tshipembe ndi lone lo dalesaho khakhathi dzi itwahi kha vhafumakadzi. Zwithu zwi kwamaho khakhathi dzo sendekaho kha mbeu na vhudzekani zwo dovha u sendeka kha ndila ya kudzekanele na huwe ha mbeu zwo andesa nahone zwi tshi litshwa zwo ralo zwi songo vhwigwa fhethu. Nga nwedzi wa Thangule 2018, mbekanyamushumo ya *the #TheTotalShutdown movement* – mbekanyamushumo ya vhafumakadzi (*both cisgender and transgender women*) na vhathu vhane vha difara nga ndila i sa anani na mbeu yavho - vho isa memorandum kha Muvhuso vha tshi khou u sumbedza uri khakhathi dzo sendekaho kha mbeu dzine dza itwa kha vhafumakadzi, vhafumakadzi vhane vha sa difare sa vhafumakadzi na vhafumakadzi vhane vha kwamea nga tshiatalula tsha tshaka nnzhi dzo swika kha vhuimo vhu sa tangedzei nahone zwo vhang

khuvhadzo, na uri arali ha sa tou vha na nyito ya muṭanganelano nga tshitshavha tshoṭhe hu tshi katelwa na u dzhenelela nga vhorapolitiki, a hu na tshine tsha ḑo fhelisa uvhu vhuṭungu. Memorandumu wo sumbedza zwithu zwa 24 zwine zwa khou ṭoḑwa u itela u konisa vhafumakadzi na avho vhathu vha ḑaho zwi sa elani na mbeu yavho vha kone u ḑivha, u pfesesana na u tevhedza pfanelo dzavho dza mbofholowo kha khakhathi. Zwe zwa tevhela zwi tshi khou itiswa nga mvelelo dza mbekanyamushumo ya *the #TheTotalShutdown march*, ho mbo vha na Khuvhangano ya Muphresidennde ye ya vha hone nga ḑa 1- 2 ḑara 2018, ye ya swikelela uri hu ṭanganedzwe Mulevho wa u Lwa na Khakhathi dzo Sendekaho kha Khakhathi dza Mbeu na u Vhulaya Vhafumakadzi.

U thivhela tshiṭalula na luvhengela kha vhathu vha LGBTI

95. A zwi timatimisi uri khakhathi na tshiṭalula tsho sendekaho kha kuitele kwa vhudzekani na vhuṇe ha mbeu tshi kha ḑi vha hone. Khaedu ine ya vha hone ndi ya u shandukisa mikhwa na kuhumbulele kwa tshitshavha, u itela u vhona uri vhathu a vha tsha vha zwipondwa zwa iyi khakhathi na tshiṭalula kha matshilo avho a ḑuvha na ḑuvha zwo sendeka kha kuitele kwa vhudzekani, vhuṇe kha zwa mbeu.
96. Ṭhoḑisiso malugana na mikhwa ho sedzwa kha zwa vhafunani vha mbeu nthihi na vhathu vhane vha ḑifara zwi sa elani na mbeu yavho kha ḑa Afrika Tshipembe, yo itwaho nga vha *The Other Foundation and the Human Sciences Research Council* nahone ya wana uri phesenthe dza 55% dzo sumbedza uri vhathu vha Afrika Tshipembe vho ri vha ḑo ṭanganedza muraḑo wa muṭa ane a funana na muṇwe munna ngae, fhedzi phesenthe dza 27% dzo sumbedza uri dzi na ṭhama kana muraḑo wa muṭa ane dza mu ḑivha uri ene ndi muthu ane a funana na muṇwe ngae wa mbeu nthihi; phesenthe dza 51% dzi tenda uri vhanna vhane vha funana na vhaṇwe vhanna ngavho vha tea u ḑi vha na pfanelo dza vhathu dzi fanaho na dza muṇwe na muṇwe, naho phesenthe dza 72% dzo omelela kha muhumbulo wa uri zwa u dzekana ha vhathu vha fanaho mbeu “zwo khakhea”. Tshiimiswa tshi tshenetshi, vhukati ha miṇwaha ya 2012 na 2015, tsho wana uri ho vha na u engedzea hune ha swika fumi kha tshivhalo tsha vhathu vha Afrika Tshipembe vhane “vha tenda vho khwaṭhisa” uri vha a tendela izwi zwa u malana nga mbeu nthihi (nga tsha mbeu i fanaho). Vhathu vha malo kha vha fumi vho bula uri a vho ngo vhuya vha zwi ita nahone a vha nga semi/nyefuli kana u tambudza muthu nga maipfi arali onoyo muthu a tshi tshila nga ṇḑila yo fhambanaho na mbeu yawe.
97. Zwa zwino-zwino hu na ngudo yo itwaho nga tshiimiswa tsha *the Foundation for Human Rights (“FHR”)* i sumbedzaho uri tsha mbili tsha raru (68%) kha vhafhinduli vhoṭhe tsho tenda kana u tenda tsho khwaṭhisa uri vhathu vha Afrika Tshipembe vho vhofoholowa kha u nanga na u sumbedza ṇḑila ya kudzekanenele kwavho vha sa ofhi tshithu. Kota tharu (74%) ya vhafhinduli yo hanedza kana u hanedza yo khwaṭhisa uri u vha munna a funanaho na muṇwe munna zwi lwa na milayo ya tshitshavha. Aya mawanwa a tou fana na a vhathu vha lushaka lwa Indian/Asian (72%), vharema vha Afrika (73%), vhatshena (77%) na makhaḑadi (77%) vhe

vha fhindula mbudzisavhathu, vhathu vho fhindulaho mbudzisavhathu hu katelwa vhanna (73%) na vhafumakadzi (74%).

Muhumbulo wa zwipondwa na u Fhodza Lushaka na Vhupfumedzani

98. Vhukoḽoni na tshiṭṭalula tsha muvhala zwo vha zwi dzimbekanyamaitele dza tshiṭṭalula dzi kwamaho vhaiti vha tshiṭṭalula na zwipondwa. Iyi ngoho ine ya tou vha khagala i tea u ṭanganedzwa u itela uri lushaka lu kone u fholahone lu kone u bvela phanḽa. Khomishini ya Vhungoho na Vhupfumedzani (TRC) yo themendela uri muvhuso u tea u tikedza zwiga zwa u mometshedza u itela u vhuisa tshirunzi na tshileme tsha vhathu na tshitshavha na u tendela vho ponyaho uri vha ṭanganedze zwo fhiraho. Khomishini ya Vhungoho na Vhupfumedzani (TRC) yo ya phanḽa ya themendela uri tshitshavha tshi tea u elelwa zwipondwa zwa vhukoḽoni na tshiṭṭalula tsha muvhala hu tshi khou shumiswa maḽuvha a u vha elelwa, u fhaṭa zwiḽumbudzi zwa tshitshavha ngei kha muvhuso wa lushaka, kha dzingu na kha masipala, na u ira hafhu/irulula zwishumiswa zwa tshitshavha hu tshi khou shumiswa madzina a zwipondwa. Hu na ṭhoḽea ya u vhona uri zwipondwa zwa muvhuso wa tshiṭṭalula tsha muvhala a a bulwa na u vhudziwa tshitshavha.
99. Khomishini ya Vhungoho na Vhupfumedzani (TRC) makhunyeledzoni a mushumo wayo yo ṇetshedza mutevhe wa milandu ya 300 ngei kha Maanḽalanga a Vhutshutshisi ha Lushaka (*National Prosecutorial Authority*) u itela ndivho ya uri hu itwe tsedzuluso nahone hu vhe na u tshutshisa vho teaho. Naho ho vha na mutsiko kha Maanḽalanga a Vhutshutshisi ha Lushaka (NPA) nga ṇwaha wa 2004 zwo vha zwi khagala uri Maanḽalanga a Vhutshutshisi ha Lushaka o vha a sa ṭoḽi u ya phanḽa na iyi milandu. Mulayo wa *the Promotion of National Unity and Reconciliation Act, 1995* u na mbetshelo ya uri arali u hangwela zwo haniwa kana zwi songo humbelwa kana zwi songo ṇetshedzwa, mulayo u tea u shuma mushumo wawo kha vhaiti vha vhutshinyi nahone vhathu avho vha sengiswe.
100. U wana ngoho, ngamaanḽa nga ha mbudzi dza sisitematiki, zwi a ṭanganedzwa nahone zwi a ḽivhea ṇamusini kha sia ḽa zwa vhulamukanyi vhune ha khou shanduka ndi zwa ndemesa kha u tandulula u shaea ha vhulamukanyi kana u shaea ha maitele a pfadzaho ndivho i ya u ita uri ḽivhazwakale i sumbedze ngoho ya u vhusa nga u shushedza ho sumbedzwaho nga Davhi ḽa Vhutsireledzi ḽa tshipholisa nga u ṭana nyimele i sa tei u itwa kha vhathu musi vha tshi khou fariwa, u vhaiswa na u vhulawa musi vhe tshiṭṭokisini tsha mapholisa. Vho zwi itaho vha tea u vha na vhuḽifhinduleli u itela u rumela mulaedza kha Afrika Tshipembe ḽiswa uri u vhaiswa vhathu na tshiṭṭuhu tsha mapholisa a zwi nga konḽelelwi.
101. Kha tshitshavha tsha demokirasi nahone tshine tsha ita zwithu zwi khagala u fana na riṇe, vhathu vhane vha khou khakha vha nga si tendelwe u tsikeledza ngoho ngauri u ita izwo zwi tshinya ḽivhazwakale yashu nga u amba ngoho i songo fhelelaho nahone izwi zwi ita uri tshitshavha tsha sa fhole.
102. Muthu muṇwe na muṇwe u na pfanelo na tshitshavha tshiṇwe na tshiṇwe tshi na pfanelo i sa dzhiululwi ya u ḽivha ngoho nga ha zwe zwa itea tshifhinga tsho fhelaho. Zwo itiswa nga

mazwifhi na u dzumbela ndivhiso Khomishini ya Vhungoho na Vhupfumedzani (TRC), vhunzhi ha vathu vho kandeanyaho pfanelo dza vathu vho tinya vhuḁifhinduleli ha zwe vha ita. Vho ponyaho na miṭa ya avho vhe vha lovha musi vho farwa vha khou ṭoḁa u ḁivha ngoho nga ha vhafunwa vhavho vhe vha vhaiswa na u vhulawa u itela uri vha kone u zwi ṭanganedza nahone vha ṭovhowe. Ngoho i tea u rekhodiwa – Ngoho yeneyi a i tei u rekhodiwa nga vhe vha kwamea kha u tsikeledza vathu - Ngoho i tea u rekhodiwa nga zwipondwa.

103. Zwi ṭoḁa vathu vha Afrika Tshipembe u bva kha masia oṭhe a vhutshilo uri ri ḁidzhenise kha mbekanyamushumo dzo sedzesaho kha u fhelisa masiandoitwa a muvhuso wa tshiṭalula tsha muvhala zwo iteaho tshifhingani tsho fhelaho. Ndi zwa ndeme nahone zwi tou vhoḁha kha muvhuso, sekithara ya dzikoporasi, madzangano a vhashumi, na madzangano a zwa lutendo/zwimiswa zwa zwa lutendo uri zwi bveledzise zwikalo zwa u kala zwi swikelelwa malugana na u fhelisa vhuṭungu kha tshiṭalula tsha murafho na u swikelela zwa khwiṇesa zwa u fhaṭa lushaka na matshilisano.
104. Tshiṭalula tsha murafho nahone tshi re sisitematiki tshi tea u livhaniwa natsho nga tshitshavha nga uri arali zwa sa tou pfi pfalo tshi ḁo anda nahone tsha khwaṭha vhukuma tsha pfukela na miṇwe mirafho. Ndi kwonoku kuhumbulele kwa u vhenga muthu ho sedzwa murafho, u kwashekana ha mikhwa, u sa lingana ha zwikhala na vhushai ho hulesaho, khathihi na zwiko zwi si gathi, zwine zwa vhangula tshiṭalula tsha murafho, na u vhenga vhabvannḁa sa zwithu zwa zwino-zwino. Tshiṭalula tshi sendekaho kha ndila ya kudzekanele na vhuṇe ha mbeu na u vhenga vha funanaho nga tshambeu nthihi ndi iṇwe ya thaidzo khulwane. Hu na zwinzhi zwine zwa kha ḁi tea u itwa u itela u tsireledza ndayotewa na pfanelo dza mulayo kha zwi kwamaho kudzekanele kha zwitshavha zwa vha si gathi. U sa lingana ha vathu na tshiṭalula zwi kha ḁi vha hone. Izwi zwiito ndi zwone zwo itisaho uri hu vhe na ṭhoḁea ya u vha na Puḁane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭalula (NAP).

Mushumoni

105. Khomishini ya zwa u Lingana kha Matholele kha muvhigo wayo wa zwinozwino i khou sumbedza uri tshitshavha tsha Vhatshena tsho ḁalesa lune lwa vha lwa rathi ho sedzwa Tshitshavha tshine tsha khou Dzhenelela kha zwa Ikonomi (EAP) na tshitshavha tsha vathu vha vhubvo ha India tsho ḁalesa lune lwa nga vha luraru ho sedzwa Tshitshavha tshine tsha khou Dzhenelela kha zwa Ikonomi (EAP) ngei kha Vhulangi ha Malegelegeni. Muvhigo wonoyu, u sumbedza uri tshitshavha tsha Vharema tshi nga tou vha heneḁha kha uri ndi muthu muthihi kha vhaṭanu nahone hu tshi tou vha hafu ho sedzwa Tshitshavha tshine tsha khou Dzhenelela kha zwa Ikonomi (EAP) kha vhuimo ha malegelegeni.
106. **Thebuḁu ya 3** afha fhasi i sumbedza zwigwada zwo topolwaho zwi kha maimo a mushumoni o fhambanaho vhukati ha ṇwaha wa 2001 na 2017.

OCCUPATIONAL LEVEL	PERIOD	WHITE	AFRICAN	COLOURED	INDIAN	MALE	FEMALE
Top Management	2001	87%	6%	3%	4%	87%	13%
	2017	67%	14.3%	5.1%	9.4%	77.1%	22.9%
Senior Management	2001	81%	9%	5%	5%	80%	20%
	2017	56.1%	22.1%	7.7%	10.9%	66.2%	33.8%
Professionally Qualified	2001	56%	33%	6%	5%	62%	38%
	2017	36.5%	42.2%	9.6%	8.8%	53.4%	46.6%
Technical Skilled	2001	18%	58%	18%	6%	60%	40%
	2017	19.6%	61.7%	11.3%	5.6%	52.9%	47.1%

107. Ho sedzwa zwo sumbedzwaho afho n̄tha, vhuṭanzi vhu khagala uri u lingana mushumoni zwi tea u tou lavheleswa hu si na u ima. Hu kha ḡi vha na ṭhoḡea khulwane ya uri hu vhe na maga a tevhelwaho kha zwa u lingana mushumoni kha ḽa Afrika Tshipembe.

Maholele

108. Ṭhoḡisisi ya Savei nga ha u Shumisa Masheleni na Maholele (*IES*) ya u fhedzisela yo lavhelesa kha kugonyele kwa muholo u ya nga tshigwada tsha murafho. Ho vhone hu na u gonya hu hulwane kha miḡi ya avho vhone a si Vhatsheana. Miṭa i rangiwaho phanḡa nga vhatu vha vhubvo ha India/Asia yo sumbedza u aluwa nga phesenthe ya 36,8% (nyaluwo ya masheleni a R68 013), vha re tsinisa ho tevhela miḡi i rangwaho phanḡa nga vharema vha Afrika vhone vhe kha phesenthe dza 34,5% (nyaluwo ya masheleni a R17 859). Miḡi i rangiwaho phanḡa nga makhaḽadi yo wana nyaluwo ya phesenthe dza 27,7% ya muholo (nyaluwo ya masheleni a R30 152), ngeno miḡi ine ya rangiwa phanḡa nga vhatshena yo vha na nyaluwo ya phesenthe ya 0,4% ya muholo ine ha vha masheleni a lingana ho R1 412 na u fhira.
109. Naho hu na iyi nyaluwo khulwane ngaurali ya muholo kha miḡi ya vhatu vhone a si makuwa, hu khou vhone hu kha ḡi vha na gake ḽihulu vhukati ha izwi zwitshavha. Miḡi ine ya khou rangiwa phanḡa nga Makuwa i kha ḡi hola zwi re n̄tha ha 5.5 hu tshi vhambedzwa na miḡi ine ya khou rangiwa phanḡa nga vharema vha Afrika. Zwenezwi nyaluwo ya muholo i tshi sumbedza zwithu zwavhuḡi, ngoho ndi uri u sa lingana hu kha ḡi vha hone nahone ndi khaedu khulwane kha shango ḽashu. Hu na miṭa i si gathi ine ya rangiwa phanḡa nga vhanna ine nyaluwo ya muholo ya hone i fhira nyaluwo ya muholo wa miṭa ine ya rangiwa phanḡa nga vhaḡumakadzi. Kha vhunzhi ha miḡi ine ya rangiwa phanḡa nga vhanna, ho vhiḡwa uri muholo u katela wa mufarisi ane a khou shuma/ ṭhama ine ya khou shuma, zwo ralo-ha zwi a konadzea uri muholo wo holwaho nga mufarisi/ ṭhama u a engedza tshileme kha muholo woṭhe wo kuvhanganywaho nga muṭa. Naho vhatu vha Afrika Tshipembe vha tshi khou ḡi pfuma, zwavhukuma ndi uri ho tou angeredzwa, hu kha ḡi vha na u sa lingana ho kalulaho kha zwitshavha zwo fhambanaho.

Thebulu ya 4

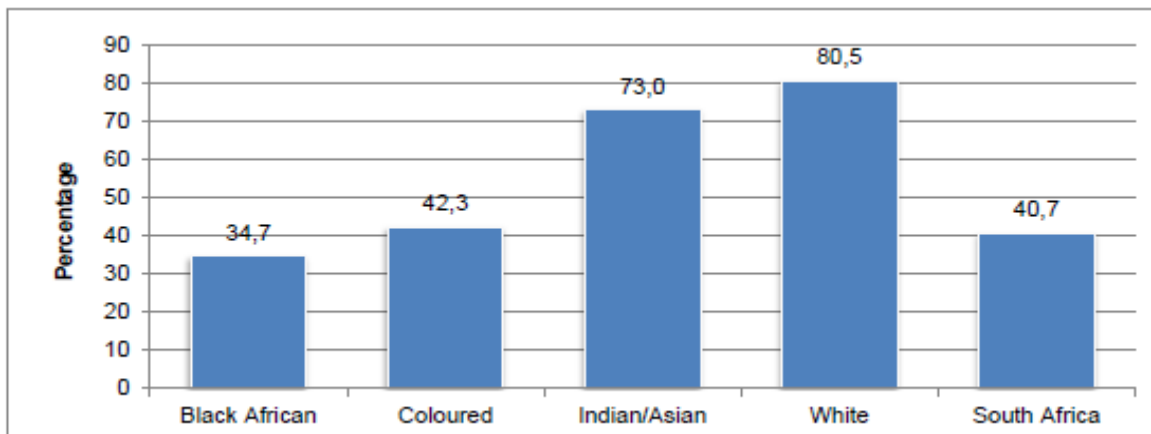
	IES 2010/11 (R)	IES 2005/06 (R)	Real Growth	Increase in Rand terms
South Africa	119 542	102 401	16.7%	17 141
<i>Sex of household head</i>				
Male	151 186	127 914	18.2%	23 272
Female	70 830	62 397	13.5%	8 433
<i>Population group of household head</i>				
Black African	69 632	51 773	34.5%	17 859
Coloured	139 190	109 038	27.7%	30 152
Indian/Asian	252 724	184 711	36.8%	68 013
White	387 011	385 599	0.4%	1 412

110. Idzi mbalo dzi sumbedza vhushaka vhukati ha murafho na kilasi, ngamaanda hu tshi kho u sedzwa u siiwa nnda kha u wana zwithu. Vharema vha Afrika Tshipembe ndi vhone vhanzhisa kha u siiwa nnda musu zwi tshi da kha u wana zwithu/zwivhuya henefha kha la Afrika Tshipembe, iyi ndi ngoho ine vhunzhi ha Vhatshena vha Afrika Tshipembe a vha tangani nayo. Izwi ndi masiandoitwa a vhukoloni he ha vha hone lwa miñwaha ya madana. Vhukoloni uvhu ho sika sisiteme ya muvhuso wa tshitalula tsha muvhala, zwe zwa ita uri hu vhe na vhushaka vhune ha khwaṭhisa tshitalula tsha murafho na kilasi dza vathu vha sa lingani. Masiandoitwa aya a kha di vha hone na namusi.

Dzinndu

111. Mawanwa a Thodiso ya Savei ya Miḍi nga u Angaredza ya, 2017 kha phesenthe ya madzulo kana ndu dzine dza vha na phera dza rathi kana u fhira u ya nga tshigwada tsha murafho dzi khou sumbedzwa afho fhasi kha **Thebulu ya 5**. Tshivhalo tsha phera hu katelwa phera dzothe afho kha vhudzulo (hu tshi khou katelwa mabunga na phera dza u tambela). Ino mbudziro i sumbedza tshitandadi tsha kutshilele kwa muḍi nahone izwi zwi tshi nga vhofhekanywa na zwiñwe zwiṭaluli zwi fanaho na pfunzo kana tshiimo tsha lupfumo. Miḍi i rangwaho phanda nga Vhatshena (80,5%) na i rangiwaho phanda nga vathu vha vhubvo ha Indian/Asia (73,0%) ho wanala uri kanzhisa i dzula kha madzulo ane a vha na phera dza rathi kana u fhira, ngeno kha miḍi yo rangwaho phanda nga Makhaladi (42,3%) zwi songo ralo, hu tshi di nga na miḍi yo rangwaho phanda nga vharema vha Afrika Tshipembe (34,7%) nahone zwi songo ralo. Nga iñwe ndila vharema na makhaladi nyimele yavho ya madzulo a si yavhuḍi hu tshi vhambedzwa na ya Vhatshena na ya vathu vane vhubvo havho ndi India/Asia.

Thebulu ya 5

Vhuholefhali

112. L̥ifhasini, vathu vha re na vhuholefhali vho tsikeledzwa nahone a vha katelwi kha zwine zwa khou itwa tshitshavhani. U ya nga t̥hoḡdisiso ya tshiimiswa tsha *SAHRC*, hafha kha la Afrika Tshipembe, vathu vha re na vhuholefhali vho livhana na tshaka nnzhi dza tshiṭalula kha masia mazhi a vhutshilo, hu tshi katelwa u swikelela tshumelo dza ndondolo ya mutakalo, u swikelela mishumo na u swikelela pfunzo. Arali ha sa tou vha na vhuḡiimiseli kha zwi kwamaho u kona u tshilisana na u kona u t̥anganedza vathu vha re na vhuholefhali, ngoho u eḡana a zwi nga swikelelwi.
113. Mawanwa a mbalavhathu ya 2011 a sumbedza uri tshivhalo tsha vhuholefhali kha lushaka ndi phesenthe dza 7,5%. Ho sedzwa mavundu, ngei mavunduni a Free State na Northern Cape ndi hone he ha wanala uri vhaholefhali vho ḡalesa ngauri phesenthe ya hone ndi (11%),ha tevhela North West na Eastern Cape hune phesenthe dza vha (10% na 9,6% kha vuvhili ha enea mavundu). Ngei Western Cape na Gauteng ho vhonala uri phesenthe ya vhaholefhali i fhasisa ngauri phesenthe dza hone ndi (5%). Ho sedzwa tshigwada tsha murafho ho vhonala uri vharema vha Afrika ndi vhone vhane vha vha na vhaholefhali vhanzisa ngauri phesenthe ya hone i heneḡha kha (7,8%), ha tevhela tshigwada tsha murafho wa vhatshena vhane phesenthe ya hone ndi (6,5%).
114. Afrika Tshipembe lo saina na u t̥anganedza nga u khwaṭhisedza tshiimiswa tsha *Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD)* na *Optional Protocol in 2007*, nahone izwi zwi kombetshedza uri Afrika Tshipembe li fushe zwine zwa t̥oḡwa nga yeneyi tsaino ho sedzwa maitele a u shumisa milayo ya hone na u vhiga. Afrika Tshipembe li kha ḡi tea u hayafhadza mbetshelo dza itshi tshiimiswa tsha *Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD)*.

Vhuholefhali ha lukanda

115. Tshiṭalula tsho sendekaho kha vhuholefhali ha lukanda ho dzhieleswa nṭha vhukuma kha mulayo wa Afrika Tshipembe. Nga ṛwambo wauri vathu vha re na vhuholefhali ha lukanda a si vhanzhi nahone vha tshi tsikeledzwa afha tshitshavhani, tshiṭalula tshi itiwaho kha vho a

tshi dzhielwi n̄tha nahone a tshi vhuyi tsha vhigiwa. Zwithu zwa kuhumbulele na matshilele zwi kwama muvhala wa vhathu. Kha ðivhazwakale ya Afrika Tshipembe, tshiṭalula tsho sendekaho kha muvhala wa lukanda a si tshithu tshiswa – sisiteme ya u vha wo khetheaho na ane a tea u vhengiwa zwo sendeka kha kutswukele na kuswifhalele kwa muvhala wa muthu nahone izwi zwi tshi vhidzwa upfi ‘*colourism*’, ‘*shadism*’, ‘*skin tone bias*’, ‘*pigmentocracy*’ and ‘*colour complex*’. Zwithu zwenezwi zwi kwamaho muvhala wa lukanda lwa muthu zwi na dzithaidzo, nahone zwi sumbedza tshiṭalula, Nḁowelo na kuhumbulele kuvhi na zwi kwamaho lunako, izwi zwi wanala na kha vhenevho vhane vha wela kha murafho muthihi. Vhathu vhane vha khou tshila vhe na vuholefhali ha lukanda, lukanda lwavho lu vha vhea kha zwithu zwi si zwavhuṭi kha vhathu vha Afrika, hu tshi katelwa lutendo lwa uri vhathu avha vho seṅwa. Zwi na ndeme u dzhiela n̄tha uri nga L̄ara 2014, Buthano la *United Nations’ General Assembly* lo ṭanganedza tsheo ya uri dzi 13 Fulwi dzi vhe Ḑuvha la u Ḑivha nga ha Vuholefhali ha Lukanda la L̄ifhasi. Iyi tsheo i tou vha ðivhazwakale yo khwaṭhisedzaho u lavhelesesa kha zwa vuholefhali ha lukanda. Muhasho wa zwa Vhutsila na mvelele wo rwela ṭari zwine zwa pfi *#AlbinismActivismCampaign* nga dzi 4 Shundunthule 2018.

NDIMA YA 5: AFRKA TSHIPEMBE NAMUSI

116. Ri nga si nge a ri vhoni uri hu na nyofho i kwamaho mafhungo a murafho ine ya kha ǀi vha hone henefha Afrika Tshipembe namusi. Vho-Mondli Makhanya vha tshi n̄wala vho ri:

“A ri lushaka lwa vhathu vha tshaka dzo fhambanaho lune lwa takadza lune muatshibishopho na muphresidennde wa u thoma wa Afrika Tshipembe ǀa “mbofholowo” a vha o lavhelela zwone. Havha vhavhili vhane vha vha vhahulisei zwe vha vha vho tama ndi uri ri vhe vhathu vha konaho u imela fuǀaga.

Vho tama ri tshi vha ro imelaho fuǀaga, vho ǀi vhuya vha tenda uri ro zwi kona.

Zwine zwa vhavha ndi uri a hu na nyito ye ya vhuya ya swikelela u fhaǀa tshitshavha tshine tsha tshila hu si na tshiǀalula tsha murafho, hone-ha zwo ǀi vha zwithu zwine zwo vha zwi khou ya u dzhia ndingedzo dza miṛwaha i si ho fhasi ha fumi uri zwi lulame.

Ro pembelela u swikelela kha tshitshavha tshi si na tshiǀalula tsha murafho ri songo livhana na vhungoho ha ǀivhazwakale yashu ine ya kha ǀi mona-mona ye ya vha i tshi nga ita uri ri shumane na nǀila ya uri ri fhole.

Zwa zwino ri khou zwi badela. Ri khou humela henefhaǀa murahu.”

117. Khothe ya Ndayotewa yo vhona uri:

“Tshitshavha tsha Afrika Tshipembe tshi na vhathu vha tshaka dzo fhambanaho nahone zwo dzhia miṛwaha ya maǀana uri vhathu vha sa pfani, milayo ye ya vha i hone yo vha i tshi ǀuǀuwedza uri vhathu vha nyalane na u tshila vha na nyofho. Hu na kuambele ku tikedzaho u nyalana nahone kuhumbulele kwa vhathu kwo sendeka kha zwine zwa vhaisa zwine zwo vha zwi nga si ite uri hu swikelelwe mikhwa kwayo ngauri zwithu zwa hone zwo vha zwi tshi khwaǀhisedza na u ǀuǀuwedza maitele a tshiǀalula na u sa lingana ha vhathu.”

118. Zwo ralo, tsumbo dza kuambele kwa u nyala muthu dzo mbo ǀaǀa miṛwahani ya zwino-zwino, ngeno-vho dziṛwe tsumbo dza zwino-zwino dza tshiǀalula tsha murafho, zwiwo zwa tshiǀalula tsha murafho, u vhenga vhabvannda na /kana vhutshinyi vhu kwamaho u vhenga muthu zwo hulela-vho:

- Sa tsumbo, mutshudeni wa murema ha ngo tendelwa u dzhenela ndingo dza mutambo wa *hockey* ngei vunduni ǀa North West. N̄wananyana o luvheledza vhabebi vhawe uri vha reile vha mu ise tshikoloni tsha Hoërskool Grenswag u itela ndingo

dza *Bokkie Week trials* nga murahu ha musi o tendelwa nga mugudisi wawe. Zwothe zwo mbo vhone zwo dzula zwavhudi nga murahu ha musi o tendelwa u nwalisa nga murahu ha u sumbedza tshanziela ya mabebo na u badela tshelede ine ya todea ya R30, fhedzi ho vha na u humbulela uri nwananyana o do vhudzwa uri *Bokkie Week* yo itelwa vhana vha makhuwa fhedzi.

- Mbilaelo yo vha hone malugana na mudededzi wa tshikolo tsha Parkdene Primary School we a pomokwa uri o tambudza nwana wa tshikolo wa gireidi ya vhuraru we a vha o ambara lutambo lutswuku lwa vhurerele ha Hindu (Kavlava) kha tshanda. Mudededzi o mbo imiswa u shuma ho lindelwa tsedzuluso nga Muhasho wa zwa Pfunzo ya Fhasi.
- Mudzulapo wa shango la Mozambique o vhulawa nga nwa wa 2015 musi a tshi khou toda uri a badelwe tshelede ya fola le a vha a khou rengisa le la vha lo dzhiwa nga vhatukana henefho he a vha a khou rengisa e hone nga tshifhinga tsha musi ho taha khakhathi dza u lwa na vhabvannda.
- Nga Phando 2017 fhethu hune ha pfi iconic Cape Town mosque, Nurul Islam ho do dzdekanywa malofha na thoho zwa nguluvhe. Muthogomeli/mushumi wa henefho o vhidza mapholisa vhe vha kona u rumela goloi ya mapholisa fhedzi o vhudzwa u pfi hu nga si vulwe mulandu, fhedzi zwine zwa nga itwa ndi u rekhoda tshiwo fhedzi.
- Vhathu vho wanwa mulandu wa u tsitsa tshirunzi tsha muthu nga u tou amba zwi kwamaho tshitalula tsha murafho zwo phadaladzwa kha nyandzamazungu dza matshilisano.
- Nga 2017 ho rwiwa murema a pangwiwa kha bogisi la vhafu a tshi khou tshila, izwi zwo vusa phambano khulu musi murema onoyo o pangwa kha bogisi la vhafu nga makhuwa mavhili a vhanna vhe vha pfala kha vidio vha tshi khou shushedza uri vha do dzhenisa nowa nga ngomu kha bogisi vha vhasa na mulilo.
- Kha mulandu u divheaho nga la *“Coligny Sunflower case”* vhashumi vhavhili vha makhuwa vhane vha shuma bulasini ngei vunduni la North West vho wanwa mulandu wa u vhulaya muthu wa minwaha ya 16 nga u tou mu sukumedzela nda ha goloi ine ya khou gidima nga murahu ha musi vho mu fara nga u humbulela uri o tswa tsimuni ya mutholi wavho.
- Hu na vhutshinyi vhunzhi vhu kwamaho **Vhathu vhane vha Funana nga Tshavhasadzi, vhane vha Funana nga Tshavhanna, vhane vha Funana nga Tshavhanna kana nga Tshavhasadzi, vhane Vha tshila zwo lianaho na mbeu yavho na vha mbeu dzo Tanganelanaho (LGBTI)**, tshivhangi hu zwine zwa pfi “u tshipa hu songo khakheaho”, vhutshinyi uvhu vhu khou andesa.

119. Tshodiso ya Savei ya Tshikalo tsha Vhupfumedzani Afrika Tshipembe (“SARB”): Muvhigo wa 2017, yo itwaho nga Tshiimiswa tsha Vhupfumedzani na Vhulamukanyi, i sumbedza ndivhiso ya ndeme ngamaanda malugana na zwa murafho na vhupfumedzani fano kha shango lashi. U ya nga SARB, zwine muthu a nga ri a si zwavhuḽi, ndi zwa musi phindulo dza vhe vha vhudziswa kha tshodiso iyi ya 2017 vho sumbedza uri kha tshitshavha hu na tshanduko tshukhusa.
120. Kha Tshodiso ya Savei ya Murango ya Ikononi ya Matshilisano i Pfadzaho kha Vhothe (SEJA), vafhinduli kha tshodiso iyi vho humbelwa uri vha lavhelese arali vha tshi khou vhona uri nyimele ya Afrika Tshipembe i khou vha khwine, u sokou dzula zwo ralo hu si na tshanduko kana zwi tshi khou na. Vafhinduli vane vha nga toudou lingana hafu (47%) u ya nga muhumhulo wavho vha vhona zwithu zwi tshi khou na, ngeno kota ya vafhinduli i tshi vhona uri zwithu zwo sokou ralo hu si na na tshanduko (27%) kana u khwinifhala zwaho (26%). A hu na phambano khulwane vhukati ha vhafumakadzi na vhanna vho fhindulaho mbudzisavhathu, hone phambano vhukati ha mirafho u ya nga muvhala yo vha i tutulaho dzangalelo. Vhararu kha vharema vha Afrika vha fumi (29%) vho vhona uri zwithu zwi khou vha khwine, vhavhili kha makuwa a fumi (22%) na vhone vho sumbedza uri zwithu zwi khou vha khwine. Vhathu vha vhubvo ha India/Asia na makhaladi vho fhindulaho vho sumbedza uri a vha vhoni uri shango li khou ya ngafhi. Vane vha touda u lingana na mbili tsha raru (65%) vha makhaladi vho fhindulaho mbudzisavhathu na vhararu kha vhatanu vha vhubvo ha India /Asia (62%) vho fhindulaho mbudzisavhathu vho sumbedza uri zwithu zwi khou na – lyi yo tou vha mbambedzo ya hafu ya makuwa (53%) na vhavhili kha vhatanu vha Vharema vha Afrika (43%).
121. Kha yeneyo savei, tshipida tshihulwane (44%) tsho tenda uri vhabvannḽa vha songo tendelwa u dzula Afrika Tshipembe. Tshivhalo tshine tsha nga toudou ita hafu tsha vhatshena (48%) na makhaladi (48%) vho tenda uri vhabvannḽa vha songo tendelwa u dzula Afrika Tshipembe, na vharema na vhone (43%) na vhatu vha vhubvo ha India/Asia (36%) vha ri ralo. Vhatu vane vha bva mashangoni a nḽa a vha thembiwi – vhothe vane vha bva kha mashango a vharema na avho vha bvaho kha mashango a si a vharema – izwi zwi khwatshisa uri hu na zwiito zwa u nyala vhabvannḽa sa zwo sumbedzwaho afho nḽa. Vhaaluwa vane vha nga lingana vhavhili kha vhatanu fano Afrika Tshipembe a vha thembi vhatu vane vha bva kha manwe mashango a Afrika (38%) kana avho vha bvaho kha mashango ane a sa vhe a Afrika (39%).
122. Malugana na u divha Ndayotewa, vhanna vhe vha fhindula mbudzisavhathu vho vha vha khou divha nga ha ndayotewa (55%) u fhira vhafumakadzi (47%) ho sedzwa u pfa nga ha ndayotewa kana u divha nga ha Mulayotibe wa Dzipfanelo. Ho sedzwa murafho wa vafhindulambudzisavhathu, vhatshena (68%) vho no pfa nga ha ndayotewa, vhatu vha vhubvo ha India/Asia (61%) na vhone vho no pfa nga ha Ndayotewa.
123. Zwenezwi vhunzhi ha vhatu (56%) vha makhaladi vho no vhuya vha pfa nga ha Ndayotewa kana Mulayotibe wa Dzipfanelo, vhatu vha si gathi (48%) vha vharema vha Afrika ndi vhone vho no vuyaho vha pfa nga ha Ndayotewa. Vhafumakadzi vha vharema vha Afrika vhe vha

fhindula mbudzisavhathu ndi (44%) vhane vho no pfa nga ha Ndayotewa na Mulayotibe wa Dzipfanelo.

NDIMA YA 6: U TANDULULA THAIDZO I KWAMAHO TSHIṬALULA TSHA MURAFHO NA U ṬUṬUWEDZA U LINGANA HA VHATHU – NDI ZWIFHIO ZWE RA ITA U SWIK AZWINO

124. Maga o yaho nga u fhambana o dzhiwaho nga Afrika Tshipembe u itela u tevhedza ndayotewa na pfanelo dza vhathu o sumbedzwa nga vhuḍalo kha tshipiḍa tsha mbofho ya kuvhigele ya thendelano ya mashango a dzitshaka ye Afrika Tshipembe la ḡidzhenisa khayō. Afrika Tshipembe li na mutheo wa mulayo wo khwaṭhaho une wa lwa na tshiṭalula na zwa u sa lingana ha vhathu. Ndayotewa i ṭoḍa Muvhuso u tshi ṭhonifha, u tsireledza, u ṭuṭuwedza na u fusha pfanelo dza Mulayotibe wa Pfanelo nahone muvhuso u na vhuḍifhinduleli vuhulwane ha u fhulufhedzisa uri muthu muṇwe na muṇwe u tea u shumisa pfanelo dzawe. Malugana na zwenezwi, Muvhuso wa Afrika Tshipembe wo phasisa milayo minzhi u itela u thusa ndayotewa uri i kone u swikelela zwipikwa zwa uri vhathu vha lingane, vhathu vha vhe na tshirunzi na u khwiṇisa mbofholowo na pfanelo dza vhathu.

U lingana ha vhathu na u lwa na tshiṭalula

125. Pfanelo ya u lingana ha vhathu na pfanelo ya u tsireledziwa kha tshiṭalula ndi dza ndemesa kha Ndayotewa yashu. Afrika Tshipembe lo sika milayosiṇwa yo fhambanaho u itela u fhelisa tshiṭalula na u vhona uri vhathu vha khou lingana kha masia manzhi, tsumbo, malugana na u lwa na tshiṭalula kha zwi kwamaho matholele, hu na Mulayo wa *the Employment Equity Act, 1998*.
126. Muvhuso wo phasisa-vho na Mulayo wa *Promotion of Equality and Prevention of Unfair Discrimination Act (PEPUDA)* une wa iledza tshiṭalula tshi sa pfadzi tsho ḡisendekaho kha murafho, mbeu na vuholefali. Mulayo u ṭalutshedza kuambele kwa u vhenga sa maipfi ane a nga dzhiwa a tshi sumbedza ndivho ya u vhaisa, ane a nga vhaisa kana u ṭuṭuwedza vengo zwo sendeka kha murafho, mbeu, vhuimana, tshiimo tsha mbingano, vhubvo ha murafho kana tshigwada tshenetsho, muvhala, kuitele kwa vhudzekani/kudzekanele, vhukale, vuholefali, vhurereli, luvalo, lutendo, mvelele, luambo kana mabebo/mbebo'. Iyi ṭhalutshedzo yo ṭandavhuwa u fhira i re kha Ndayotewa ngauri iyi i katela kuambele kune kwa vhaisa na u huvhadza, khathihi na kuambele kune ku nga vha ku na yeneyi ndivho ya u vhaisa, zwi swikisaho kha u humbulelwa uri zwi katelwa kha iyi ṭhalutshedzo.
127. Mulayo wa *the Promotion of Equality and Prevention of Unfair Discrimination Act, 2000* u na mbetshelo ya mutheo wa u thusa kha u shumisa khethekanyo ya 9 ya Ndayotewa. Malugana na izwi, Mulayo u khou ita mbetshelo wo sedza Khothe dzo nangiwo dzine dza shumana na zwa u Lingana ha vhathu. Ndivho ya Khothe dza zwa u Lingana ndi u haṭula mafhungo a kwamaho u pfukiwa ha pfanelo ya zwa u lingana, tshiṭalula tshi sa pfadzi na kuambele kwa u vhenga muthu, muhumbulo muhulwane u wa u fhelisa tshiṭalula tsha muvhala tshine tsha kha ḡi vha honezwa zwino tshine tsha khou fhandekanya shango nga ṇwambo wa murafho, mbeu na masheleni. Mulayo u bula uri Khothe Khulwane dzoṭhe dzo nangiwa sa Khothe

dzine dza nga shumana na zwa u Lingana ha vhathu. Muhasho wa Vhulamukanyi u nanga Khothe dza Madzhisiṭiraṭa sa khothe dzo teaho u shumana na mafhungo a kwamaho u lingana ha vhathu, musi vhaofisiri vhahulwane na vhashumi kha dzenedzo Khothe vha tshi tou ṭanganedza vhugudisi ho teaho. Ndangulo dza Khothe dza zwa u Lingana dzo phadladzwa nga 2009, Khothe dza Madzhisiṭiraṭa dzoṭhe dzo mbo nangiwa uri ndi Khothe dzine dza shumana na zwa u Lingana. Khothe Khulwane dzoṭhe ndi Khothe dzine dza Shumana na zwa u Lingana. Izwi zwo ita uri hu khwiṇisee ndila ya u kona u swikelela vhulamukanyi saizwi tshitshavha zwa zwino tshi tshi nga kona u ya tsha vhiga mbilaela ine ya kwama tshiṭalula tshi sa pfadzi henefho Khothe ya Madzhisiṭiraṭa hune ha vha tsinisa na tshitshavha.

128. U ḍala ha thasululo kha idzi khothe zwo itelwa u ṭuṭuwedza ndila ya vhuhaṭuli vhune ha vha na vhukoni zwine izwi zwi thusa uri vhuhaṭuli vhu kone u shumana na mulandu muṇwe na muṇwe na u kona u fusha ṭhoḍea na madzangalelo a vhathu. Hu na mbetshelo nnzhi dzine dza tendela tsengo ine ya vha yo thomiwa kana yo itiswa nga vhathu, vhathu vho tou imelwa nga vhaṇwe, zwi tshi khou itelwa tshigwada kana kilasi ya vhathu, u itela dzangalelo ḷa tshitshavha, kana tshiimiswa tsho imela miraḍo yatsho.
129. Vhathu vhane vha khou ṭoda thuso musi vho ya ngei kha Khothe ya zwa u Lingana kanzhisa vha thuswa nga kilaka wa Khothe ya zwa u Lingana kana nga Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afrika Tshipembe kana Khomishini ya zwa u Lingana ha Mbeu, zwi tshi edza ṭhoḍea. Naho Khothe ya zwa u Lingana hu dzulo ḷa khothe ḷa fomaḷa, ndayo na maitele a hone o leluwa nahone o leḍa u fhira khothe dzo ḍowealeaho. U itela u thoma zwa tsengo, Khothe ya zwa u Lingana a zwi tou vha ṭhoḍea uri muthu a vhe na muimeleli wa zwa mulayo. Khothe dza zwa u Lingana dzi fha tshumelo mahala, a dzi badelwi, zwenezwo-ha muvhigi ha tei u badeliswa na peni. Ho vha na u tsela fhasi nga phesenthe dza 14% malugana na milandu yo vhwahwo ngei Khothe dza zwa u Lingana vhukati ha 2015/16 na 2016/17. Tshivhalo tsha mafhedziselo tsha Khothe dza zwa u Lingana tsho vhwigwa tshifhingani tsha 2017/18 tshi sumbedza uri ho vha na u tsela fhasi ha tshivhalo tsha milandu tsho tselaho fhasi nga phesenthe dza 51% dzo fhelela.
130. Khothe dzashu dzo ita khaṭhulo kha milandu i kwamaho zwa u eḍana ha vhathu nahone ho vha na u fhela ha milayo ya tshiṭalula na maitela a tshiṭalula. Tsumbo, kha mulandu u kwamaho *Prinsloo v Van der Linde* khothe yo ṭanganedza uri -

“Shango ḷashu ḷi na zwitshavha zwi sa fani nahone izwi zwitshavha zwi na nyimele dza vhutshilo dzo fhambanaho na tshenzhemo ya ḍivhazwakale yo fhambanaho. U swika zwino, masia manzhisa a vhutshilo ha phuraivethe na ha nnyi na nnyi ho vha hu tshi langiwa nga sisiṭeme ya mulayo ine ya fhandekanya vhathu, sisiṭeme iyo yo vha i fheletshedzwaho nga u vheya vhathu kha nyimele yavhuḍi na i si yavhuḍi. Masiandoitwa a maitele a u sa lingana ha vhathu ri kha ḍi tshila nao na ṇamusi naho maitele a ndayotewa ntswa o swika. Maitele haya a mulayo a u fhandekanya vhathu o vhaisa vhathu vhanzhi.”

131. Kha mulandu wa *Minister of Finance v Van Heerden* Khothe yo haṭula uri Ndayotewa i dzhiela nṭha uri vhathu kha shango ḽashu a vha lingani. Arali izwi zwa hanedzwa nga milayo na mbekanyamaitele, zwi ḽo itisa uri u sa lingana ha vhathu hune ha vha hone zwa zwino hu tou nṭa u dzingindela:

“Sisiṭeme ya mulayo kha ino Khothe i zwi vhea khagala uri u swikelela pfanelo ya mulayo zwavhuḽi hu tea u pimiwa nga u lavhelesa ḽivhazwakale na ndayo dza Ndayotewa. Saizwi ro vhona tshipikwa tsha ndayotewa tshihulwane tsha u sika tshitshavha tshine tsha tshila tshi si na tshiṭalula tsha murafho nahone hu si na tshiṭalula tsha mbeu tsho khwaṭhiswaho nga tshirunzi tsha muthu, hu tshi vhusa mulayo, hu na demokirasi na pfanelo dza vhathu. Ndi heneḽho hune ha thoma kuhumbulele kwa u eḽana hu swikaho vhudzivhani ha u eḽana ha fomaḽa na u sa vha hone ha tshiṭalula zwine izwi zwa ṭoḽa u farwa nga nḽila ine ya fana, ho sedzwa mathomele na ṭhuṭhuwedzo.”

132. Kha mulandu wa *Minister of Home Affairs v Fourie* Sachs J o haṭula uri -

*“Tshitshavha tsha demokirasi, tshine tsha tenda kha u tshila hoṭhe-hoṭhe, tshine tsha londola nahone tshi tendaho kha uri vhathu vha a lingana tshi kona u katela muthu muṛwe na muṛwe na u ṭanganedza vhathu vha zwenezwo zwine vha vha zwone. U vhaisa vhathu ho sedzwa zwine vha vha zwone ngoho ndi lunyadzo nahone zwi kandekanya pfanelo ya uri vhathu vhoṭhe vha a lingana. **U eḽana zwi amba vhuḽifhinduleli vhu linganaho nahone zwi tshi ṭhonifha u sa fana ha vhathu. A zwi na thangelaphanḽa ya u humbulela kana u tsikeledza u sa fana ha vhathu. U kona u ṭhonifha pfanelo dza vhathu zwi ṭoḽa u ḽiṭhonifha, u tenda uri iwe muṛe u a lingana na vhaṛwe vhathu, zwenezwo-ha zwa sa ambe uri mikhwa na vhuḽifari ha vhathu vhu a fana kana ndi vhuthihi kana u dzhia kuṛwe kutshilele ku kwa nṭhesa, kuṛwe kutshilele ku kwa fhasi, fhedzi ngoho ndi ya uri hu tea u ṭanganedzwa uri vhathu a vha fani. Tsha u fhedzisela ndi tsha uri hu tea u khwaṭhisedzwa uri u sa fana ha vhathu a si mbuno kana mutheo wa u sia vhaṛwe vhathu nṅa, u tsikeledza na u sa ṭanganedza vhaṛwe vhathu. Zwa khwiṇesa ndi uri tshitshavha tshi pembelele vhutshilo ha vhathu vha sa fani ho ḽiswaho tshitshavhani tshiṛwe na tshiṛwe.”***

133. Kha mulandu wa *Minister of Home Affairs and Others v Watchenuka* khothe yo ṭanganedza uri tshirunzi tsha muthu ndi tsha muthu muṛwe na muṛwe hu songo sedzwa lushaka lwawe –

“Tshirunzi tsha muthu a tshi na lushaka. Tshirunzi ndi tsha vhathu vhoṭhe – vhadzulapo na vhathu vha si vhadzulapo vha a fana – nga ṛwambo wa uri ndi vhathu. Nahone zwauri uyo muthu u kha ḽino shango – zwo itiswa nga mbuno ifhio

na ifhio – zwi tea u thonifhiwa, nahone uyo muthu u tea u tsireledzwa, nga khethekanyo ya 10 ya Mulayotibe wa Pfanelo.”

134. Vhuvha ha khatulo dza shango lashu vhu ya phanda na u katelwa kha mbekanyamaitele dza Muvhuso dzo itelwaho u khwatshisa mvelele ya pfanelo dza vhathu kha shango.

Vhutshinyi ha u vhenga na kuambele ku sumbedzaho u vhenga

135. Vhutshinyi ha u vhenga ndi vhutshinyi vhu kwamaho vhuṅe ha muthu, vhutshinyi uvhu a vhu livhiswi kha vhuṅe ha tshipondwa fhedzi lini, vhu livhiswa-vho na kha tshigwada tshenetsho tshine tshipondwa tsha wela khatsho. Tshipondwa tshi tou vha tshiga fhedzi tsha itsho tshigwada tshihulwane tsha vhathu vhane vha nyaliwa. Naho vhutshinyi uvhu ha u nyala vhaṅwe vhu tshi nga itwa kha muthu muṅwe na muṅwe, kanzhisa vhu kwamesa tshigwada tsho tsikeledzeswaho. Ri khou tshila kha lifhasi line la lavhelesesa kha uri a ri fani, lifhasi line la sa kone u kondelela. Vhutshinyi vhu kwamaho u nyala vhaṅwe na u amba zwi sumbedzaho u nyala vhaṅwe ho dalesa kha tshitshavha tshashu. Kha mulandu wa *SAHRC v Qwelane*, Khothe i shumanaho na zwa u Edana ha Vhathu yo dzhiela nṯha uri mbofholowo ya u amba a i koni u tsireledza kuambele kune kwa pfukekanya ndayotewa na pfanelo dza vhathu, ngauri izwi zwi a shushedza demokirasi ya vhathu vha sa fani.
136. Afrika Tshipembe li na milayo minzhi ine ya shumana na tshiṭalula, u tou fana na Mulayo wa *Promotion of Equality and Prevention of Unfair Discrimination Act (PEPUDA)* khathihi na khethekanyo ya 9 ya Ndayotewa, hone-ha yoṯhe iyi milayo a hu na une wo tou itelwa u tandulula mafhungo a kwamaho vhutshinyi ha u nyala vhaṅwe. Mulayo wa *PEPUDA* u shumana na kuambele ku sumbedzaho u nyala vhaṅwe, tshiṭalula tshi sa pfadzi na u tambudza vhaṅwe. Ipfi “vhutshinyi ha u vhenga vhaṅwe” a li wanali kha Mulayo.
137. Zwi na ndeme u dzhiela nṯha uri Mulayo wa *PEPUDA* u vhona uri tshiṭalula tshi sa pfadzi na kuambele ku sumbedzaho u vhenga vhaṅwe **zwi tshi nga** vha vhutshinyi nahone zwi tea u dzhiwa hu zwivhanguli u itela ndivho dza u gwevha. Fhedzi izwi a zwi tandululi vhutshinyi vhu kwamaho u nyala vhaṅwe ho sedzwa vhutshinyi hone huṅe na vhutshinyi ho imaho nga uri, izwi zwi tshi tou fana na zwi kwamaho u tambudza, u ṭalula na kuambele ku sumbedzaho u vhenga vhaṅwe. Mulayo wa *PEPUDA* u na vhuṭudzeṭudze ngauri u lavhelesa (khethekanyo ya 28(1)) kha tshiṭalula tsho sendekaho kha muraḥo, vuholefali na mbeu ngeno u sa kateli zwi kwamaho lushaka kana ndila ya kudzekanele. Nga ino ndila, Mulayo wa *PEPUDA* u ita ‘mbekanyavhuimo ya u nyala’ nga u dzhielesa nṯha dziṅwe tshaka dza tshiṭalula wa litsha dziṅwe tshaka. Vhuṅwe vhuṭudzeṭudze ha Mulayo wa *PEPUDA* ndi ha uri a hu na nyombedzelo ya u wana tshiitisi.
138. Zwa zwino hu na Mulayotibe une wa pfi *Prevention and Combating of Hate Crimes and Hate Speech Bill*, une u khou tea u rerwa Phalamenndeni. Mulayotibe wo sendeka kha themendelo dzi re kha mutheo wa mbekanyamaitele ye ya bveledziswa. U tou vha na mulayosiṅwa une wo tou lavhelesa kha vhutshinyi ha u vhenga vhathu zwi na zwivhuya zwinzhi. Zwi do thusa kha u kona u kovhelana ṭhalutshedzo ya ipfi vhutshinyi vhu kwamaho u vhenga vhaṅwe nga avho vha kwameaho kha sisiṭeme ya vhumukanyi kha zwa vhutshinyi;

zwi ɔo rumela tshitshavha mulaedza u re khagala uri vhutshinyi vhu kwamaho u vhenga a vhu nga kongelelwi kha la Afrika Tshipembe; zwi ɔo vha tshishumiswa tshine tsha ɔo thusa vhasedzulusi na vhatshutshisi uri vha ite uri vho tshinyaho vha vhe na vhuɔifhinduleli kha zwe vha tshinya; zwi ɔo ɔisa nɔila dza u lavhelesa ndingedzo na nɔila ntswa dza u shumana na vhutshinyi vhu kwamaho u vhenga; zwi ɔo ita uri hu konadzee u konanya na u tshimbidza zwavhuɔi vhaɔetshedzi vha tshumelo kha muvhuso u itela u fhungudza masiandoitwa a u vhaiswa nga vhaɔetshedzi vha tshumelo dzi kwamaho vhutshinyi ha u vhenga kha zwipondwa. U tambudzwa lwa sekondari ndi zwine zwa itea musi zwipondwa zwi tshi tambudzwa nga zwiito na mikhuvha na zwi ambiwaho nga mapholisa, vhaofisiri vha ndondolo ya mutakalo kana vhaofisiri vha zwa vhulamukanyi.

U vhenga vhabvannda

139. Nga murahu ha zwiwo zwa n̄waha wa 2015 zwa dzikhakhathi dze dza vha hone dza u lwa na tshaka dza vhabvannda, siɔiratedzhi tsha Muvhuso, u tshi khou shumisana na zwiimiswa zwo fhambanaho zwa tshitshavha u itela u fhelisa na u thivhela iyi mishushedzo, tsho anewa zwavhuɔi kha puane yo ɔanganelanaho nahone yo lavhelesaho kha masia manzhi. Ndingedzo dza Muvhuso dzi konanywa na u tshimbidzwa nga kha levhele ya n̄thesa ya muvhuso, dziñwe dza komiti dza hone hu katelwa Komiti tharu khulwane dza ɔhanganelano ya Dziminis̄ta. Komiti dza hone ndi – Komiti ya ɔhanganelano ya Dziminis̄ta (IMC) ya zwa Mupfuluwo, Komiti ya ɔhanganelano ya Dziminis̄ta (IMC) ya zwa Matshilisano na Komiti ya ɔhanganelano ya Dziminis̄ta (IMC) ya zwa Mbekanyamaitele ya Vhathu. Mushumo wa Komiti ya ɔhanganelano ya Dziminis̄ta (IMC) ya zwa Mupfuluwo wo ɔo ɔandavhudzwa wa vho shumana na zwi kwamaho zwivhangeni zwa nyofho vhukati ha zwitshavha na tshaka dza vhabvannda.
140. Mañwe a masia ane a khou tandululwa afha, ndi u ɔola u shumiswa ha mbekanyamaitele dza zwa Mishumo saizwi dzi tshi kwama tshaka dza vhabvannda; u shumiswa ha milayo ine ya langa zwa laisentse dza vhubindudzi; kulangele kwa dzibodara dza shango na mbekanyamaitele dzi langaho zwa mupfuluwo. Mushumo uno u kati nahone Komiti ya ɔhanganelano ya Dziminis̄ta (IMC) yo thoma u kwamana na vhane vha kwamea u itela u swikelela kha thasululo ine ya nga shuma lwa tshifhinga tshilapfu malugana na mbilaelo dzo bulwaho nga zwitshavha na tshaka dza vhabvannda. U ya nga kushumele kwa Komiti ya ɔhanganelano ya Dziminis̄ta (IMC), Tshiimiswa tsha Vhusevhi na Kushumele kwa ɔhanganelano tsha Lushaka (NATJOINTS) tshine itshi tshiimiswa tsho itelwa u konanya mushumo wa muvhuso kha u dzenelela/fhindula musi hu na zwa shishi zwi kwamaho iyi nyimele, tsho no thoma u shuma. Nga n̄tha ha izwi, Komiti ya Thekhenikha la ine khayoyo hu na Vhalangi-Vhaangaredzi vha mihasho yothe i kwameaho, i fha thikhedzo kha mushumo une

wa tea u itwa hu tshi khou shumaniwa na zwivhangi zwa uyu mushushedzo. Izwi zwiimiswa zwivhili zwi fha thikhedzo Komiti ya Thanganelano ya Dziminiṣṭa (IMC).

141. Zwi tea u ḍivhea uri sa tshipiḍa tsha mushumo wa Komiti ya Thanganelano ya Dziminiṣṭa (IMC), Phresidennde o vhidza miṭangano ya vhafaramikovhe Afrika Tshipembe u itela u rera nga ha mbekanyamaitele ya zwa mupfuluwo na u rera nga ha uri sekithara dzo fhambanaho dzi nga shuma hani na muvhuso u itela u ṭuṭuwedza mupfuluwo wo dzudzanaho zwavhuḍi na vhushaka havhuḍi vhukati ha vhadzulapo na tshaka dza vhabvanḍa. Miṭangano yo dzhenelwa nga vha zwa vhubindudzi, mitambo, madzangano a zwa vhashumi, mitambo na mvelele, vhurangaphanḍa ha vhurereli, zwiimiswa zwa zwitshavhani, zwigwada zwa vhaswa, vhana, maandḍalanga a zwa sialala na vhaholefhali. Vhe vha dzhenela miṭangano vho tendelana kha zwa u fhelisa na u sa ṭanganedza zwa u lwa na tshaka dza vhabvanḍa. Vho fhulufhedzisa uri vha ḍo shuma vha kha izwo zwiimiswa zwavho u itela u fhaṭa matshilisano. Nga nṭha ha izwi, Phresidennde o ramba vhaimeli vha tshaka idzo dza vhabvanḍa vhane vha khou dzula Afrika Tshipembe. Vhoṭhe vho dzhenelaho vho tenda na u livhuwa nahone vha themendela ndingedzo dza muvhuso dza u fhelisa khakhathi. Vho ḍiimisela u shuma na maandḍalanga a Afrika Tshipembe kha u tandulula khaedu. Zwi na ndeme u dzhiela nṭha uri muvhuso wo thoma mbekanyamaitele dza u lwa na zwa u vhenga vhabvanḍa na u thoma mafulo a zwa matshilisano zwikoloni.

142. Zwiṇwe zwa zwine zwa khou itwa zwi tshi bva kha khethekanyo ya Vhulamukanyi, Vhutsireledzi na u Thivhela Vhugevhenga (JCPS)) hu katelwa zwi tevhelaho:

- Mapholisa vho vheya phanḍa tsedzuluso dza enea mafhungo nahone vha shuma vha tsinisa na Maandḍalanga a Vhutshutshisi ha Lushaka (“NPA”) na dzikhothe kha u shumana na eneo mafhungo-ngamaanḍa musi hu na vhatu vhanzhi vho farwaho. Maandḍalanga a Vhutshutshisi ha Lushaka (NPA) o ita ngoma-madzula-wo-vhambwa u itela u langa na u shumana na milandu zwavhuḍi nahone nga u ṭavhanya. Nga nṭha ha izwi, Mulangi-Muthusi wa Vhutshutshisi ha Tshitshavha, Vhatshutshisi Vhahulu, Vhatshutshisi na Vhatshutshisi-Vhalangi vho ḍiimiselaho vho fhiwa mushumo wa u lavhelesa, u tshutshisa na u sumbedzela kha tsedzuluso dza mapholisa. Vhatshutshisi vho gudiswa nahone vha fhiwa tsumbedzelo uri hu shumaniwa hani na iyo milandu. Hune zwa ṭoḍea, khothe dzo teaho dzi khou itwa u itela u thusa nahone dzi ḍo dzhielesa mafhungo eneo nṭha musi dzo lugela u sengisa.
- U lavhelesa milandu yo vhangwaho nga idzo khakhathi na u dzhielesa nṭha tsedzuluso dza hone na u ya phanḍa na tsengo. Nga nṭha ha izwi, Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa, Tshumelo ya Tshipholisa ya Afrika Tshipembe na Maandḍalanga a Vhutshutshisi ha Lushaka (NPA) zwi kati na u ṭola milandu ye ya bviswa khothe, ye ya valwa saizwi i sa vhone kana milandu ye vhatu vha sa wanwe mulandu nga ṇwambo wa zwithu zwa thekhenikhaḷa, u itela u shumana na vhuṭudzeṭudze na u vala mavhaka o waniwaho. Maandḍalanga a Vhutshutshisi ha Lushaka (NPA) o ita tsumbandḍila ya vhatshutshisi uri vha i shumise

kha ayo mafhungo nahone i khou fhiwa-vho na vhothe vha kwameaho kha u shumana na iyi nyimele, zwi hulusa Tshumelo ya Tshipholisa ya Afrika Tshipembe (SAPS). Mafulo a zwitshavhani o thomiwa u itela u tshutshedza sisiteme ya vhulamukanyi na u funza vhathu nga ha pfanelo dza vhathu. Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa wo vha na mushumo we wa farelwa kha vhuimo ha ntha u itela u sumbedza nga ha vhuqimisi malugana na u tsireledza pfanelo dza vhathu. Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa mishumo yawo ine ya farelwa kha tshitshavha i lavhelesa kha zwithu zwinzhi ho katelwa Mulayotibe wa Pfanelo, u vhenza vhabvannda na zwa u edana ha vhathu.

- Vhaofisiri vha Maandlanga a Vhutshutshisi ha Lushaka (NPA) ngei mavunduni vho tshutshedza uri vha dzhenelele kha nyambedzano na tshitshavha ine ya vha yo dzudzanywa nga Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afrika Tshipembe (SAHRC) muhumbulo u wa u funza vhathu nga ha nyimele dzine dza ita uri vhabvannda vha tshutshela mashango avho na nga ha thuso ine vhabvannda vha ita kha ikonomi ya lino shango. Musi hu tshi haniwa beiji, hune zwa vha zwi tshi tshutshela, vhatshutshisi vha do ita uri kotho i sedze-vho nyimele i kwamaho u shushedza ha dzihanzi kana vavhigi vha mulandu na masiandoitwa kha vhulamukanyi na mulayo.
- Davhi: Tshumelo dza Kotho kha Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa i na vhathu vhe ya vha vhea kha databaseisi yayo ine ya vha na vhaqologu vha nyambo dza vhabvannda vane vha thusa kha tshumelo ya vhaqologu musu hu na mafhungo a kwamaho vhathu vha bvaho mashango davha.

143. Themendelo dzo itiwa nga Komiti yo Tanganelanaho ya Phalamennde ine ya Sedzulusa zwa Khakhathi dza u lwa na Vhabvannda na *Special Reference Group on Migration and Community Integration in KZN*, mudzulatshidulo wa hone ndi Muhatuli Vho-Navi Pillay. Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afrika Tshipembe (SAHRC) yo ita uri hu vhe na u thetsheswa nga ha Tsedzuluso ya Lushaka kha zwa Mupfuluwo, u Vhenga Vhabvannda na Matshilisano nga Luhui 2018. Ndivho ya u thetsheswa malugana na tsedzuluso ho vha u amba nga ha vhukonqi vhune vhapfuluwi (vhabvannda) vha bvaho mashango davha vha tangana naho Afrika Tshipembe ho sedzeswa kha tsedzuluso nga ha:

- zwivhangu zwi hulwane zwine zwa ita uri hu vhe na u vhenza vhabvannda na zwiwe zwi sa kondelele;
- vuhulu ha u anzela u vha hone ha zwiito zwa u vhenza vhabvannda na zwiwe zwiito zwi sa kondelele;
- mafhungo o tshutshedza ane a kwama kufarelwe kwa vhathu vha bvaho mashango davha afha kha shango la Afrika Tshipembe, hu tshi katelwa khaedu dzine vhabvannda vha livhana nadzo malugana na u tshilisana na zwitshavha zwapo;
- vuhulu ha zwi kwamaho u vhenza vhabvannda ho sedzwa tsedzuluso malugana na zwithithisi zwine vhabvannda vha tangana nazwo kha u wana manwalwa o teaho;
- u swikelela thikhedzo na tshumelo dza ndeme;
- maitele a mushumoni ane a vhaisa na ane a vha khombo ane vhabvannda vha tangana nao na u sa tshutshedza vhabvannda;

- vhuhulu vhu kwamaho kushumisele kwa themendelo dza tshifhinga tsho fhelaho, zwi hulusa themendelo dzi re kha muvhigo wa 2010 wa khomishini, na u tshatshuvha maga o dzhiwaho malugana na khakhathi dzo iteaho nga-2015 u itela u tshuwendza uri vhabvannda vha kone u tshilisana na zwitshavha zwapo;
- u lungekana ha mbekanyamaitele na mulayosiwa zwi tshi bva kha kuhumbulele kwo sendekaho kha pfanelo, na masiandoitwa/tshuwendzo kha zwa vhabvannda;
- kuvhumbelwe kwa na kushumisele kwa mulayo na mbekanyamaitele, khwinifhadzo yo dzinginywaho ya ndangulo na u shela mulenzhe hadzo kha u sa tshanganedza na u tshalula vhabvannda;
- kuvhumbelwe na mushumo wa mulayosiwa wa zwa vhutshinyi vhu kwamaho u nyala muthu na Pulane ya Lushaka ya u lwa na Tshitalula tsha Murafho, u Vhenga Vhabvannda na zwiwe zwi sa Kondolelei, hu tshi katelwa ndila ine ya nga vha na tshuwendzo ngayo kha/kana u shela mulenzhe kha ndingedzo dzo thomiwaho dza u lwa na zwi kwamaho u vhenga vhabvannda;
- mushumo wa khasho na vhadivhalea tshitshavhani malugana na u nana kana u lwa na dzema la u vhenga vhabvannda; na
- khaedu dzine vhabvannda vha livhana nadzo dza u tshanganedziwa kha tshitshavha tsha Afrika Tshipembe na maga ane a nga tshanganedziwa u itela u tshuwendza matshilisano.

Vhathu vhane vha Funana nga Tshavhasadzi, vhane vha Funana nga Tshavhanna, vhane vha Funana nga Tshavhanna kana nga Tshavhasadzi, vhane Vha tshila zwo lianaho na mbeu yavho na vha mbeu dzo Tshangelanaho (LGBTI)

144. U thomiwa ha Thimu ya Lushaka ya u Ita Mushumo nga Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa nga 2011 wo vha muhumbulo wa u lwa na tshitalula tshine tsha sa khou fhela tsho sendekaho kha ndila ya kudzekanele na vhuwe ha mbeu zwi tshi khou itelwa vhathu vha tshitshavha tsha *LGBTI*. Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa wo rwela tshari Mbekanyamushumo ya Lushaka ya *LGBTI* u itela u khwatshisedza vhudivimiseli ha muvhuso nahone Muhasho wo bvisa/netschedza na tsumbandivho ya Sitiratedzhi tsha Lushaka tsha u tandulula thaidzo i kwamaho mbeu na ndila ya kudzekanele ho sedzwa khakhathi na tsumbandivho u itela u dzhenelela kha thaidzo iyi nga u tshavhanya nga thimu yo itwaho u itela u tevhelela milandu ya vhutshinyi kha sisiteme ya vhulamukanyi.
145. Nga 2012 musi thimu i tshi isa Muvhigo wayo wa Lushaka ngei kha *Universal Periodic Mechanism of the United Nations Human Rights Council*, Afrika Tshipembe lo khoḏwa nga mirado ya *UN Member States* malugana na vhudivimiseli halo kha zwa pfanelo dza vhathu na u khwinisa matshilo a vhadzulapo vhalo, nyisedzo ya tshumelo dza ndeme u tou fana na dzinndu, mutakalo na pfunzo khathihi na mushumo wa Afrika Tshipembe u bvaho phanda kha *United National Human Rights Council*, zwi hulwanesa malugana na pfanelo dza vhane vha funana nga tshavhasadzi, vhane vha funana nga tshavhanna, vhane vha funana nga tshavhanna na nga tshavhasadzi, vhane vha tshila zwo lianaho na mbeu yavho na vha mbeu

dzo tanganelanaho (LGBTI). Afrika Tshipembe lo tšutšwedzwa uri li bveledzise maga a u shumana na khakhathi ya u lwa na vathu vha LGBTI.

146. Musi Thimu ya Lushaka ya u ita Mushumo yo vhumbiwa nga Shundunthule 2013, Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa khathihi na vhaimeleli vha bvaho kha zwiimiswa zwa Ndimya ya 9 ya Ndayotewa na madzangano a zwitshavha, u tou fana na *the Foundation for Human Rights* sa hone vhuñwaleli, ho vha na u tendelana uri hu tea u swikelelwa mishumo ine ya konḁa vhukuma. Izwi zwo katela, zwithu zwinzhi, sa u bveledzisa Siṱiratedzhi tsha Lushaka tsha u Tandulula Thaidzo u itela u fhindula na u thivhela khakhathi dza vhutshinyi ho sendekaho kha mbeu na nḁila ya kuitele kwa vhudzekani dzine dza itiwa kha vathu vha LGBTI na u bveledzisa Puḁane ya Sekithara dzo Tanganelanaho ya u Shumisa Milayo ine ya ḁo ṱumana na zwe zwa thoñwa, zwi re nga ngomu na nga nḁa ha Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa u tou fana na mveledziso ya Mulayotibe wa zwa Vhutshinyi ha u Vhenga na Mutheo wa Mbekanyamaitele, na *the Hate and Bias Crime Monitoring Forum*. Thimu ya Lushaka ya u ita Mushumo (NTT) yo khwaṱhisa vhukoni ha muvhuso kha u fhindula kha ṱhoḁea dza vathu vha LGBTI na u khwaṱhisa vhukoni ha Madzangano a Vhadzulapo (CSOs) u itela u isa tshumelo dzo teaho.
147. Yo thoma u khwiñisa vhuṱumani na miñwe mihasho ya muvhuso, u itela u shuma dzimbekanyamushumo ngomu ha Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa, u tou fana na u Swikelela Vhulamukanyi na u Tšutšwedza Pfanelo dza Ndayotewa, Mbekanyamushumo dza zwino dza SEJA khathihi na u shumela tsinisa na zwiimiswa zwa Ndimya ya 9 – u tou fana na Khomishini ya Pfanelo dza Vathu na Khomishini ya u Eḁana ha Mbeu – u lwa na tshiṱalula tsha murafho, u vhunga vhabvanḁa na zwiñwe zwi sa konḁelelei nahone nga nḁila ine ya tandulula masiandoitwa a tshaka dzo fhambanaho dza tshiṱalula tsho livhaho kha vathu vha LGBTI . Yo ṱoḁesa u khwiñisa kulangele kwa milandu nga vhane vha kwamea kha uyo mushumo kha sisitḁeme ya vhumukanyi, hu tshi katelwa Tshumelo ya Tshipholisa ya Afrika Tshipembe, Maandḁalanga a Vhutshutshisi ha Lushaka, Muhasho wa Mveledziso ya Matshilisano, Muhasho wa Mutakalo na Muhasho wa Tshumelo dza Ndulamiso. Tsha u fhedzisela, ndivho ya hone ndi ya u shumisa, u konanya, u lavhelesa na u sengulusa Siṱiratedzhi tsha Lushaka tsha u Tandulula Thaidzo na zwiñwe zwipikwa.
148. Ho vha na u shuma zwavhuḁi he ha itwa malugana na u swikelela izwi zwipikwa. U itela u fhelisa thaidzo iyi, Siṱiratedzhi tsha Lushaka tsha u Tandulula Thaidzo, ndivho yatsho ndi u thivhela na u fhindula kha zwi kwamaho khakhathi dzo sendekaho kha mbeu na nḁila ya kudzekanele, nahone Siṱiratedzhi itshi tsho no ḁi rwelwa na ṱari. Puḁane ya Sekithara dzo Tanganelanaho ya u Shumisa Milayo u itela itshi Siṱiratedzhi yo no ḁi fhela. Thimu ya u Fhindula nga u Tavhanya i a tangana u itela u ṱola kushumele na u ṱola milandu i saathu shuñwa ya fhela kha sisitḁeme ya vhumukanyi, ngeno hu na uri thimu dza mavunduni dza u ita mushumo nahone dza sekithara nnzhi dzo vhumbiwa-vho kha mavundu oṱhe, u itela u khwiñisa na u khwaṱhisa fhungo ḁa u imela na u dzhenela kha Thimu ya Lushaka ya u Ita Mushumo (NTT) na zwe zwa thomiwa nga ha pfunzo ya tshitshavha. U itela uri hu vhe na u lingana ha vathu vhoṱhe zwi amba uri ri tea u fhindula nga nungo kha zwiwo zwa vhutshinyi

na tshiṭalula zwine zwa itiwa kha vhathu vha *LGBTI*, nga u shumisa ndila dzo itwaho nga fhasi ha Thimu ya Lushaka ya u Ita Mushumo (*NTT*). Nga nṭha ha izwi, ri tea u shumisana kha u tikedza mbekanyamushumo dza pfunzo ya tshitshavha na vhugudisi dzo itwaho u ya nga Thimu ya Lushaka ya u Ita Mushumo (*NTT*).

Vhathu vhapo

149. Vhadzulapo vhapo fhanu Afrika Tshipembe tshaka dza hone dzi nga swika heneḡha kha 320,000 nahone hu tshi khou katelwa *the San peoples—!Xun, Khwe, na Khomani—the Nama Communities, the Griqua associations na Koranna descendants*, na *the “revivalist Khoisan,”* vhane nga guṭe vha pfi *Khoisan*. Nga 1996, muvhuso muswa wa demokirasi wo tou khethiwaho wo dzhia maga a u dzhiela nṭha pfanelo dza vhathu vha Khoisan kha Atikili ya 6 ya Ndayotewa, ine ya ṭoḡa Bodonyangeredzi ya Nyambo ya Afrika Tshipembe (*PanSALB*) i tshi alusa nyambo i songo tou sedza kha dza fumithihi dza tshiofisi fhedza, hone i katele-vho na *‘the Khoi, Nama and San languages’*. Bodonyangeredzi ya Nyambo ya Afrika Tshipembe (*PanSALB*) yo ita uri hu vhe na Tshiimiswa tsha Lushaka tsha Luambo lwa *Khoi and San*.
150. Nga murahu ha khetho dza u thoma dza demokirasi dza ṛwaha wa 1994, nahone hu tshipiḡa tsha siṭiratedzhi tsho fhelelaho tsha u dzhiela nṭha tshitshavha tsha Khoi-San, Foramu ya Lushaka ine ya pfi *National Griqua Forum* yo mbo thomiwa. Iyi Foramu yo mbo dzinginya uri hu thomiwe tshiimiswa tshine tsha ḡo imela zwitshavha zwa *Khoi-San* heneḡha Afrika Tshipembe. Tshiimiswa itshi tshi ḡo shuma sa tshone tshiimiswa tshithihi tshine Muvhuso wa tshi kwama kha mafhungo oṭhe ane a kwama vhathu vha *Khoi-San*. Nga dzi 27 Shundunthule 1999 tshiimiswa tsha lushaka tshi songo thomiwaho nga fhasi ha Mulayo mukene tshe tsha ḡivhiwa nga ḡa *National Khoi-San Council (NKC)* tsho mbo thomiwa.
151. Muvhuso u ya phanḡa na u shumisana na u tikedza Khoro iyi ya *National Khoi-San Council (NKC)* ine ya shuma sa tshone tshiimiswa tshithihi tshine muvhuso wa tshi kwama arali hu na zwi kwamaho *Khoi-San*. Iyi Khoro i na miraḡo ya 30 ine ya imela zwigwada zwiṭanu zwihulwane zwa *Khoi-San society (Griqua, San, Cape Khoi, Koranna and Nama)*. Iyi miraḡo yo kwamiwa musi hu tshi khou bveledziswa Mulayotibe wa *Traditional and Khoi-San Leadership Bill (TKLB)* une zwa zwino wo phasiswa nga Buthano ḡa Lushaka na nga Khoro ya Lushaka ya Mavundu. Mulayosiṛwa u ḡo ita mbetshelo ya u dzhiela nṭha zwitshavha zwa Khoi-San na Vharangaphanḡa vha Khoi-San. Ndayotewa i kwhaṭhisedza ndeme ya ndayo na milayo ya vhuthihi ha vhathu na u sa fana ha mirafho ya vhathu. U na zwiṭaluli zwo imaho nga uri zwine zwa dzhiela nṭha pfanelo ya zwitshavha (kana vhathu vhapo) uri vha dzhenenelele kha zwa mvelele, nyambo na zwa vhurereli.
152. Afrika Tshipembe ḡo shumisa na u lambedza maga-itwa na mbekanyamushumo dza zwa pfunzo, ikonomi na dza saints i u itela u tsireledza na u ṭuṭuwedza vhathu vhapo. Zwi ḡivhiwaho nga dzina ḡa Mbekanyamushumo ya Sisiṭeme ya Nḡivho Yapo, iyi ndi mbekanyamushumo ya maṭhakheni nahone i vhea fhethu huthihi zwitshavha zwapo, dziyunivesithi, senthara dza ṭhoḡisiso na vhane vha shumisana kha zwa ikonomi nahone iyi Sisiṭeme ya Nḡivho Yapo i na thikhedzo khulwane muvhusoni. Ofisi ya Lushaka ya Sisiṭeme dza Nḡivho Yapo (*NIKSO*) ine ya wanala ngei kha Muhasho

wa Lushaka wa Thekhinolodzhi na Saintsi i dzhielwa n̄tha nga mashango a dzitshaka ho sedzwa uri ndi ofisi ntswa nahone i khwaṯhisaho na u khwiṇifhadza sisiṯeme dza n̄divho yapo kha shango.

153. Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afrika Tshipembe (*SAHRC*) yo bula uri u dzhielwa n̄tha zwi tea u itwa ngauri Afrika Tshipembe lo dzhia maga a shumaho zwavhuḍi a u tsireledza pfanelo dza vhathu vhapo, hu tshi katelwa u thomiwa ha zwiimiswa zwo vhalaho nahone ho itwa na milayo minzhi na mbekanyamaitele dza u thivhela tshiṯalula tshi sa pfadzi na u tsireledza pfanelo dza vhathu vhapo. Izwi zwi katela zwizhi u tou fana na milayo minzhi ya u tsireledza sisiṯeme dza n̄divho yapo ya vhone vhathu vhapo khathihi na puḷane dza mbuedzedzo ya mavu.

Tshiṯalula tsha murafho kha nyanḍadzamafhungo khulwane na nyanḍadzamafhungo dza matshilisano

154. Afrika Tshipembe tshiṯalula tsha murafho tshi khou endelela kha nyanḍadzamafhungo, zwine zwa khou itiswa nga mutsiko wa u aluwa ha nyanḍadzamafhungo dza matshilisano. Nyanḍadzamafhungo dza matshilisano, kha dziṇwe nyimele, a dzi langei lwa mulayo kha mafhungo haya a tshiṯalula tsha murafho. Nga n̄tha ha zwenezwi, khuḍano dza murafho dzi ṯaha nga kha nndwa dza tsemano vhukati ha vhashumi kha zwa khasho vhone vhaṇe. Nyanḍadzamafhungo na dziṇwe n̄dila dza vhudavhidzani ha tshitshavha, u tou fana na Inthanete na nyanḍadzamafhungo dza matshilisano, dzi ita mushumo wa tshiṯuhu kha u konisa mbofholowo ya u amba na zwi kwamaho u eḍana. Fhedzi zwenezwi mbofholowo ya u amba na mbofholowo kha zwa vhurereli kana lutendo i songo ima nga yoṯhe nahone i tshi tikedzwa, mbofholowo ya u amba i songo khakhisa pfanelo ya tshirunzi tsha muthu. Zwi saathu vhuya zwa vha hone, ndi luvhilo lwa mvelaphanḍa ya vhudavhidzani vhuswa na thekhinolodzhi dza n̄divhiso, u tou fana na Inthanete na nyanḍadzamafhungo, luvhilo ulu lwo itisa uri hu phaḍalale mafhungo a re na tshiṯalula tsha murafho na a u vhenga vhabvanḍa ane enea mafhungo a vusa khakhathi na u vhangana zwo sendekaho kha murafho.
155. U itela u tandulula u aluwa ha vhutshinyi ha saibanete, Afrika Tshipembe lo shumisa vhunzhi ha dzinḍila na u dzhenelela nga n̄dila ya vhuṯali hu tshi khou katelwa u tendiwa na u ṯanganedzwa ha *National Cyber Security Policy Framework (NCPF)* nga 2012. Mafhungo a tshiṯalula tsha murafho na u vhenga muthu ho sedzwa murafho liḥhasini kha inthanete/webusaithi na kha nyanḍadzamafhungo dza matshilisano a shumaniwa nao u ya nga mulayosiṇwa wa u lwa na vhutshinyi vhu itwaho kha saibanete. Shango zwa zwino li khou fhedzisa mulayosiṇwa u kwamaho mafhungo a vhutshinyi vhune ha itwa kha saibanete/inthanete na maṇwe mafhungo a elanaho na enea. Izwi zwi khou edza *the African Union Draft Convention* kha u thomiwa ha mutheo wa mulayo une wa vha na tsireledzo kha saibanete afha Afrika. Zwi ṯoḍa Mashango o ṯanganedzaho Thendelano ya u ṯanganedza mulayosiṇwa une wa dzhia phaḍaladzo ya tshithu tshine tsha sumbedza u vha na tshiṯalula tsha murafho na u nyala vhabvanḍa hu vhutshinyi. Mulayosiṇwa hu katelwa u iledzwa na u

phaḍaladzwa ha zwi kwamaho tshiṭalula tsha murafho na u vhenga vhabvanḍa, u phaḍaladza uho hu tshi khou kwama khomphiyutha kana vhudavhidzani ha iḽekṭhroniki ya vhuṭumani khathihi na u vusa khakhathi ya u lwa na muthu kana zwigwada kha inthanete.

156. Mulayotibe une wa *pfi the Cybercrimes Bill* a u na mbetshelo na nthihi i ambaho nga ha tshiṭalula tsha murafho, u vhenga vhabvanḍa (na zwiṇwe zwi sa konḑelelei), saizwi Mulayotibe wa *the Prevention and Combating of Hate Crimes and Hate Speech Bill (2018)* zwa zwino u tshi shumana na khethekanyo ya uvhu vhutshinyi. Liṇwalwa la zwino-zwino la Mulayotibe wa *the Hate Crimes and Hate Speech Bill* wone u na ṭhalutshedzo i re na vhushaka na zwa nyanḑadzo, u phaḍaladza kana u tikedza kana u ita vhudavhidzani vhune ha sumbedza u nyala muṇwe muthu kha saibanete.
157. Nyanḑadzamafhungo ya matshilisano, khethekanyo ya 4(1)(a) zwa zwino maipfi a re khayi a sumbedza zwiṭaluli na vhutshinyi ha zwi kwamaho kuambele kwa u vhenga muṇwe muthu. U ya nga pharagirafu ya 4(1)(b) ya Mulayotibe, zwi dzhiwa hu vhukhakhi uri nga khole muthu a phaḍaladze kana a ite uri hu wanale kuambele kwa u nyala muṇwe muthu nga kha vhudavhidzani ha iḽekṭhroniki, sa kha saibanete/inthanete. Pharagirafu ya 4(1)(c) i na mbetshelo ya uri muthu ufhi na ufhi ane nga khole, nahone nga ṇḑila iṇwe na iṇwe, a sumbedza ṇḑivhiso kana a ita uri hu vhe na zwine zwa nga dzhiwa hu kuambele kwa u vhenga muṇwe muthu, zwine zwithu zwa hone zwa swikelea nga, kana zwo livhiswa kha, muthu onoyo ane a nga dzhiwa sa tshipondwa tsha uko kuambele kwa u vhenga, u na mulandu wa uvho vhukhakhi.
158. Mulayo wa *the Protection from Harassment Act, 2011* u na mbetshelo ya u tsireledza zwipondwa musu zwo ṭangana na mikhwa iyo nahone Mulayo u dovha wa vha na maga ane a kona u ita uri zwiimiswa zwo teaho zwa muvhuso zwi ite uri mbetshelo dza uno Mulayo dzi shume. U ya nga uno Mulayo, ṭhalutshedzo ya ipfi “u tambudza” yo ṭalutshedzwa kha khethekanyo ya 1 zwine zwa katela u ḑidzhenisa zwo livha kana zwi songo livha kha vhuḑifari vhune tshipondwa/muvhigi wa mulandu a ḑivha kana a tea u ḑivha uri (a) zwi a vhaisa kana zwi ita uri muthu a vhe na lutendo lu pfadzaho uri zwi a vhaisa tshipondwa/muvhilaeli kana muthu a kwameaho zwi tshi itiswa nga zwithu zwi sa pfadzi (ii) zwa kuambele, vhudavhidzani ha iḽekṭhroniki ndivho i ya uri tshipondwa kana muthu a kwameaho, hu songo sedzwa uri ho vha na u fhindulana kana u sa fhindulana; kana (iii) u rumela, i isa kana i ita uri hu vhe na maitete manzhi a mufuda wonoyu hu tshi katelwa imeḽi. U tambudza muthu kha inthanete zwi ḑa na khaedu yazwo.

NDIMA YA 7: Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula tsha Murafho, u Vhenga Vhabvannđa na Zwińwe zwi sa Konđelelei ya Afrika Tshipembe

Tshikoupu tsha Lushaka: Mushumo wa vhane vha kwamea kha u Lwa na u fhelisa tshiłalula tsha murafho, u vhenga vhabvannđa na zwińwe zwi sa konđelelei

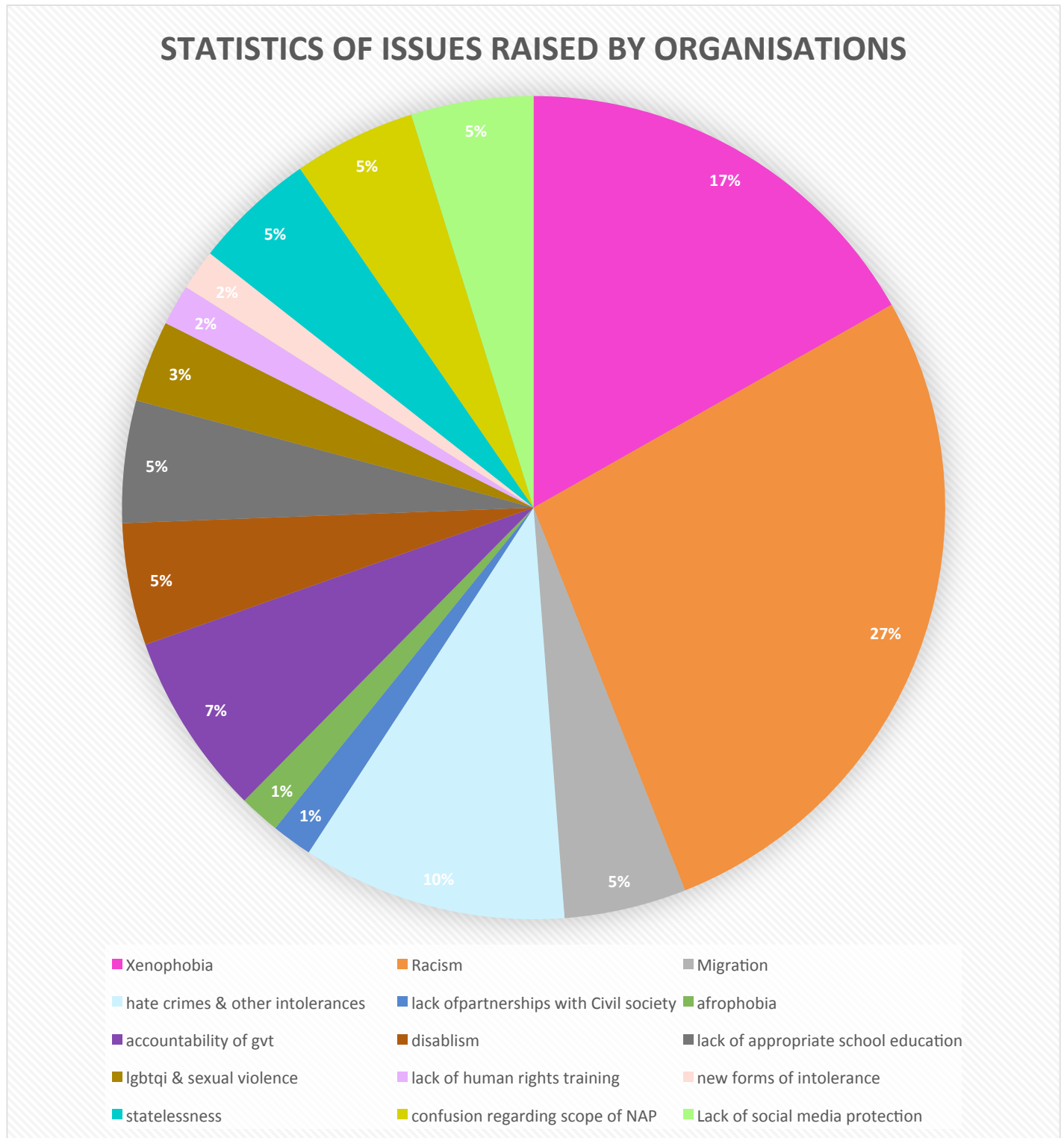
Muvhuso

159. Muvhuso u na vhuđifhinduleli ha u sika mutheo wa mbekanyamaitele na mulayo u itela u thivhela tshiłalula tsha murafho, u vhenga vhabvannđa na zwińwe zwi sa konđelelei khathihi na u shumisa zwavhuđi maga na maitele a u thivhela. U itela u livhanyisa kutevhedzele kwa maga, muvhuso u tea u engedza ndingedzo dza u thivhela tshiłalula tsha murafho, u thivhela zwa u vhenga vhabvannđa na zwińwe zwi sa konđelelei kha masia ane a nga sa mbekanyamaitele ya zwa mupfuluwo, tshipholisa na ndaulo ya vhulamukanyi na u țuțuwedza u tshilisana ha vhatu vhane mvelele dzavho dzo fhambana na vhone vhatu vha hone vha sa fani. Vhaofisiri vha muvhusoni vha tea u gudiswa nga ha pfanelo dza vhatu ngauri ndi zwa ndeme vhukuma.
160. Zwińwe hafhu, sa zwe zwa ambiwa nga Komiti ya zwa lkonomi, Matshilisano na Pfanelo dza Mvelele kha mahumbulwa ayo a u tou angaredza a nomboro ya. 21 (2009) idzi pfanelo dzi kombetshedza tshaka tharu kana țevhele dza u kombetshedza muvhuso: (a) khombetshedzo ya u țhonifha; (b) khombetshedzo ya u tsireledza; na (c) khombetshedzo ya u tevhezela. Khombetshedzo ya u țhonifha i katela u țanganedza maga a re na ndivho ya u swikelela țhonifho ya pfanelo ya muthu muńwe na muńwe, muthu a muthihi kana a na vhańwe kana a tshitshavhani kana tshigwadani u itela u kona u nanga vhuńe ha mvelele muthu o vhofoholowa, u wela kana u sa wela kha tshitshavha, nahone zwe muthu a nanga zwi țhonifhiwe. Izwi zwi katela pfanelo ya u sa vha fhasi ha tshiłalula tsho sendekaho kha vhuńe ha mvelele, u siiwa nnđa kana u tou kombetshedza u tevhezela mvelele ine muthu a sa i fune. Tsha u fhedzisela, khombetshedzo ya u tevhezela milayo i țođa uri zwiimiswa zwi kwamaeaho zwi dzhie maga o teaho a mulayosińwa, ndaulo, vhuhațuli, vhuaganyagwama, u țuțuwedza na mańwe maga ane ndivho ya hone ndi u tevhezwa ha pfanelo dzo tsireledzwaho kha atikili ya 1 (a), ya mulanga.
161. *ICERD Article 2* i bula uri mashango ane a vha Mirađo kha thendelano ya ili fhungo a tea u iledza tshiłalula tsha murafho nahone ayo mashango a tea u ya phanđa na mbekanyamaitele ine ya fhelisa tshiłalula tsha murafho na tshaka dza hone dzothe nahone ayo mashango a țuțuwedze u pfesesa kha mirafho yothe, u itela uri tshiłalula tshi fhele: (a) Shango lińwe na lińwe li re murađo wa zwenezwi li tea u đidzhenisa kha maitele a uri hu songo vha na tshiłalula kana maitele a tshiłalula a itiwaho kha vhatu, zwigwada, vhatu kana zwiimiswa nahone mashango aya a vhone uri maandalanga a tshitshavha na zwiimiswa zwa tshitshavha, zwa lushaka na zwapo, zwi tea u anana na iyi mbofho/khombetshedzo.

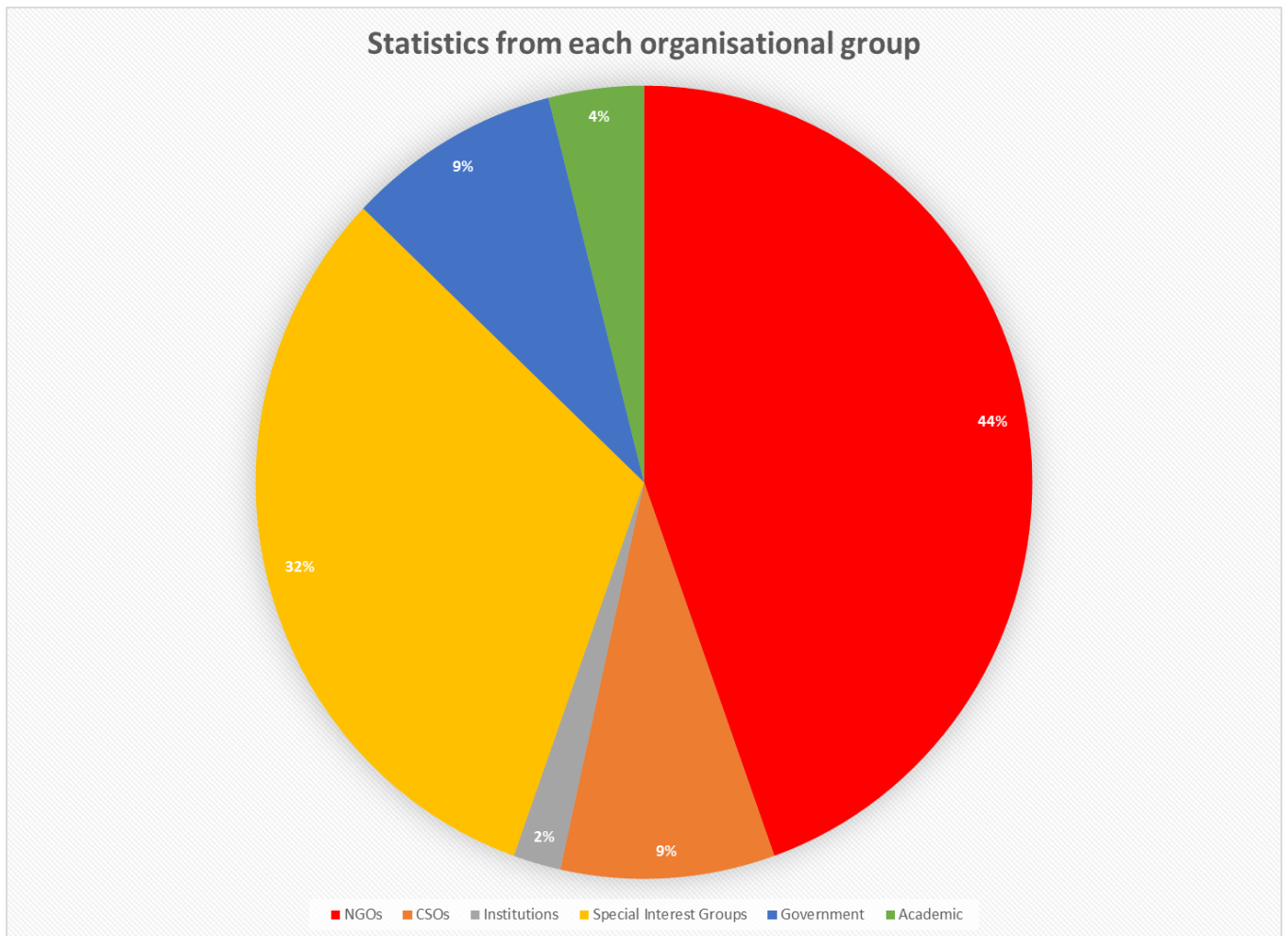
Kuitele kwa u kwama vhafaramikove na zwiimiswa

162. Zwi bvaho Khuvhanganoni ya Lifhasi ya u Lwa na Tshiṭṭalula tsha Murafho, u Vhenga Vhabvanṇa na zwiṇwe zwi sa Konḡelelei na Durban Declararion and Programme Action, hu na zwe zwa thomiwa zwo fhambanaho zwe zwa itwa u itela u leludza mvelaphanḡa ya Puḷane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭṭalula. Mvetamveto ya 14 yo ṭanganedzwa na u khwaṭṭhisedzwa nga Khabinete nahoe i hone kha webusaithi ya muhasho u itela vhane vha ṭoḡa u bva muhumbulo. U kwamiwa ha tshitshavha ho itwa nga 2016 nahone madzinginywa o ṭanganedzwa u bva kha vhuḡaṭuli, zwiimiswa zwa ndima ya 9 ya Ndayotewa, tshitshavha/vhadzulapo, zwa mitambo, khasho/nyandadzamafhungo, vhaswa, vhashumi, tshitshavha, na zwiṇwe zwitshavha zwi re na dzangalelo, sekithara ya phuraivethe na phabuḷiki. Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa na wone u tshi khou shumisana na zwiṇwe zwiimiswa zwine wa shumisana nazwo na vhafaramikove, wo ita mafulo a u ḡivhisa vhathu, a u ṭalutshedza na u vha na nyambedzano nga ha mvetamveto ya Puḷane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭṭalula u mona na shango, hu tshi katelwa zwitshavha zwi re fhasi-fhasi. Madzinginywa oṭhe o lavheleswa kana o dzhelwa nṭha kha mvetamveto ya u fhedzisela ya Puḷane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭṭalula (NAP).
163. Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa (DOJCD) wo kwama mavundu, u tou fana na *Kwazulu-Natal, Gauteng, North West, Mpumalanga, Northern Cape, Free State, Eastern Cape, Western Cape and Limpopo* nga ṇwaha wa 2016. Puḷane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭṭalula (NAP) i hone ngei Sentharani dza Tshumelo ya Thusong na kha Ofisi dza Mavundu dza Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa na kha vhafaramikove vhoṭhe na uri tshitshavha tsho vha tsho rambiwa uri tshi swikise mahumbulwa atsho kha: nap@justice.gov.za.
164. Makumedzwa a 152 o ṭanganedzwa a tshi bva kha vhathu vhane vha nga lingana tshivhalo tsha 104 na makumedzwa a 47 a bvaho kha madzangano, zwigwada zwo vhalaho zwi re na dzangalelo na zwiimiswa zwa ndima ya vhuṭahe. Tsenguluso ya mahumbulwa yo ṭanganedzwa, khathihi na mahumbulwa ane a bva henengei mavunduni he zwa u kwamana zwa itwa hone nahone mahumbulwa o vhumba mutheo wa ṭhaṭhuvho ya muvhigo.

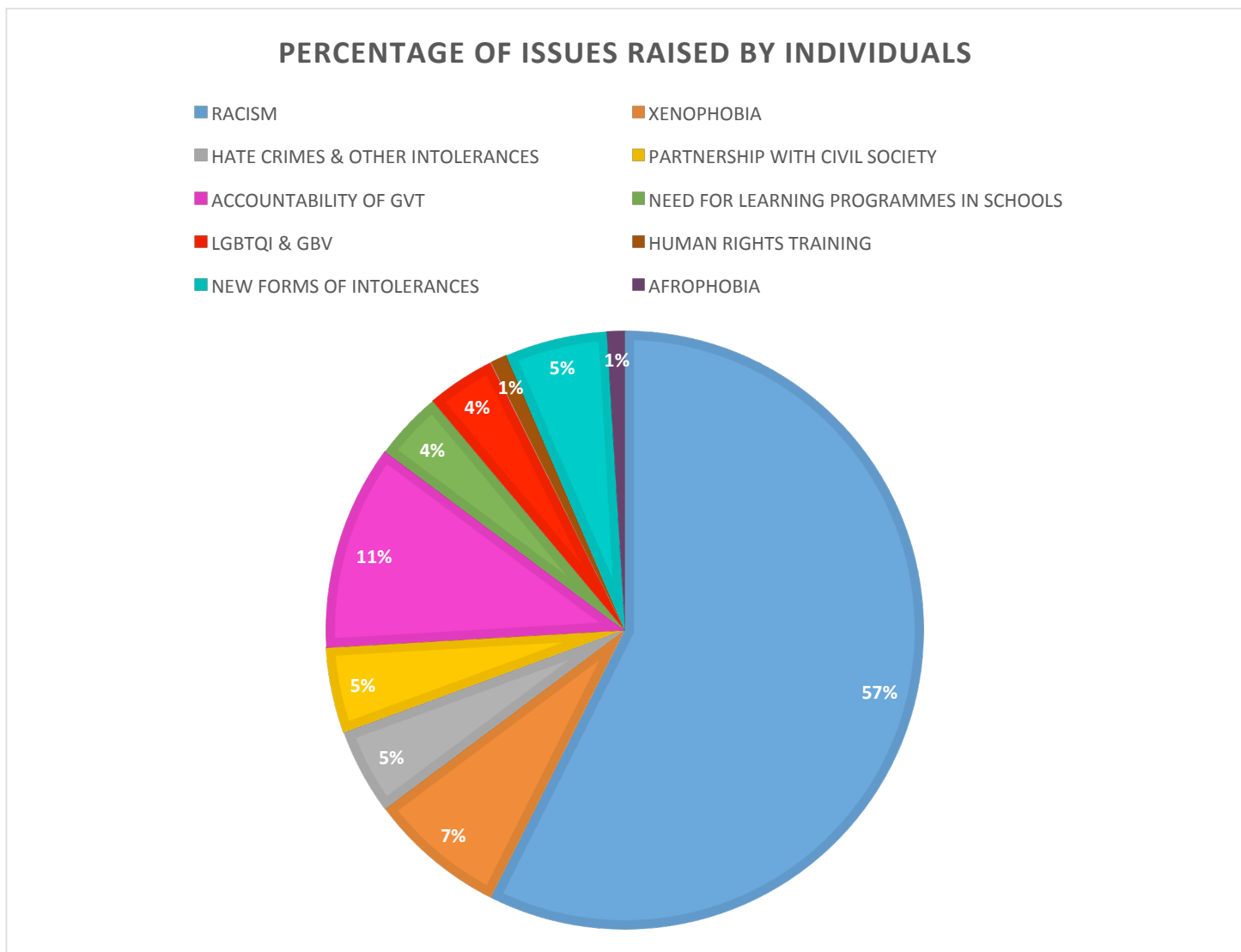
165. **Figara ya 1** i sumbedza zwipiḁapiḁa zwa mafhungo o vhalaho e a sumbedzwa nga madzangano o fhambanaho:

166. **Figara ya 2** i sumbedza statistika zwi bvaho kha zwigwada zwa madzangano:

167. **Figure 3** i sumbedza zwipiḁapiḁa zwa dziphesenthe dza mafhungo e vhathu vha sumbedza:

Vhathu na zwitshavha (milaedza yavhukuma ye ya rumelwa ine a yo ngo tou anetshelwa)

- “Ndo pfa ndo vhaaisala ngamaanda nga n̄waha wa 2016, ipfi la luambo lwa Sotho na mañwe maipfi khamusi ane a shumiswa u vhidza vhathu vhane vhubvo havho ndi India vhane musi vha hafha Afrika Tshipembe vha vhidzwa u pfi *Makula*. Ndo vhudzisa vhathu vhane vha shumisa ili ipfi nda vhudzwa uri "ndi zwithu zwo dowealeho duvha na duvha" u shumisa ili ipfi. Ipfi ili li bva kha ipfi *coolie*, ipfi ili li nyadza muthu nahone li tsitsa tshirunzi tsha muthu u tou fana na ipfi k... line na lone li a nyadza. Ipfi ili li bva kha luambo lwa Arab”

- “ndi khou toda u engedza uri tshiatalula tsha murafho a tshi wanali zwikoloni fhedzi na kha vhatshena fhedzi. Tshi wanala na Vharema... Ndi mualuwa nahone a thi nga buli miñwaha yanga. Ndi Muzulu a bvaho ngei Kwazulu Natala. Fhedzi zwa zwino ndi vho dzula Joburg. Minidzhere wanga ndi murema wa fano Afrika Tshipembe ane a bva ngei vunduni la Eastern Cape. Minidzhere wanga o mmbudza uri ndi songo ambara dugu mushumoni. Mathomoni azwo ndo pfa u nga u khou swaswa.. Lwa vuvhili o ntsumba kha thoho a ri (ndi khoutha zwe a amba)... A thi nga ambi na vhone vho ambara heyi dugu. Ndi na vhana vhararu nahone ndo no vha muthu a re na vhukale ha n̄ha ha miñwaha ya 44”

- “...ndo dzhena kha tshikolo tsha sekondari miñwahani ya kale..nahone kale phanda ha musi hu tshi swika zwa u onyolosa na u alusa mavhudzi. Zwo di ralo, rothe ro vha ro kuna nahone ri tshi ambara lwa vhudele. Ri tshi lavhelesea sa vhasidzana vha tshikolo, ri tshi ambara sa vhasidzana vha tshikolo. Ri tshi difara sa vhasidzana vha tshikolo nahone mikhwa ya vhorine yo dzudzana. Ro vha ri tshi thonifha vhadededzi vhashu nahone ri tshi guda ro diimisela ngamaanda. Ra ya ra dzhena magudedzini a u gudela vhudededzi nga n̄waha wa 1976 ra swika ra ita zwe ra vha ro lavhelelwa u zwi ita. Ra fhedza ri vha mathakheni. Vhana hangei Pretoria a vha gami mavhudzi nahone mavhudzi a hone a tou nga sa tshiata tsha zwiñoni. Zwo ralo hu na zwa uri ndi tshiatalula tsha murafho”

- “u dzhenelela nyimele ya tshiṭalula nga u shumisa dzipfumbudzo, u guda nyambo dzapo, na zwiṇwe, a zwi nga fhelisi tshiṭalula tsha murafho. FHEDZI kha vha humbule arali ha tou pfi tshiṭalula tsha murafho tshi khou dzhiwa sa vhutshinyi vhune muthu a tea u pfiswa vhuṭungu musi o ita zwa itsho tshiṭalula, Vhathu vha nga thoma u humbula PHANḌA ha musi vha tshi ita tshithu kana u amba nga zwi kwamaho murafho. U lulamisa kuhumbulele kwa vhathu ku si kwavhuḍi nga u shumisa dzikhoso nga ha uri vhathu a vha fani zwi nga si thuse. Kha zwi tou dzhiwa hu vhutshinyi vhune mukhaki a tou PFISWA VHUṬUNGU. Phuluphedziso ndi uri izwi ndi zwone zwine zwa nga ita uri vhadziatshiṭalula tsha murafho vha tshi litshe.”

- “Muhumbulo wa u sedza uri Vhathu vha Afrika Tshipembe vho kona u rathisa “lupfumo” u bva kha vhatshena u ya kha vharema nga ino ṇḍila ndi zwithu zwine zwa tshusa, fhedzi zwi fhira izwo – a zwo ngo tea u shumisa itshi tshiṭandadi u kala uri tshiṭalula tsha muvhala tshi kha ḍi vha hone, u tou fana na musi hu tshi ḍo vha na puḷane ya lushaka ya u lwa na tshiṭalula.”

- “... u sukumedzela kule vhatshena nga u sa vha thola, u sa vha fha tshikhala tsha u tambela thimu ya lushaka, u vha hanela mikovhe kha zwikimu zwa mikovhe ya vharema fhedzi, u thola vharema fhedzi ngeno mutshena hu ene a re nda ndalukano dza khwiṇe ndi zwone zwine zwa pfi tshiṭalula tsha murafho kana tshiṭalula. Izwi zwi nga ita uri ikonomi i vhe ya khwiṇe. Izwi zwi nga si ite uri hu vhe na u lingana ho sedzwa matshilisano na ikonomi”

- “Vhathu vhapo vha lushaka lwa *the Khoi and San* a vha dzhielwi nzhele nga ndayotewa nahone vha dzhiwa vhe “makhaladi” u ya nga tshatshedzo ya vhatsikeledzi vha tshifhinga tsho fhelaho/ vhadziatshitalula tsha muvhala. Rine vhathu vha Khoro ya *National Khoi-San Council (NKC)*, ro ita madzinginywa manzhi malugana na Mulayotibe wa *Traditional and Khoi and San Leadership Bill*, une zwa zwino wo lugela u ambiwa ngei phalamenndeni , naho ho vha na u lengiswa ha uyu Mulayotibe lwa miñwaha i si ho fhasi ha 17. Izwi ndi mvelelo dza tshitalula tsha murafho tsha u sia vhañwe vhathu nnda. U siiwa nnda ha vhathu vha *the Khoi and San*, vhufa hashu, divhazwakale, luambo, na mvelele ndi zwithu zwi sa kondelelei, tshitalula tsha murafho tshi kwamaho tshigwada tsha vhathu, khethekanyo ine vha wela khayi ho sedzwa sisiteme ya mulayo wa u tsikeledza nahone zwe zwa bvula tshirunzi tsha vhathu vha Afrika nga ndila ye ya dzhia vhathu vha Afrika hu si vhathu. Zwa namusi tshitalula tsha murafho kha vhathu vha Khoi and San tsho nongovhela vhukuma ngauri sisiteme a i ri tshatshedzi zwone.”

- “Ndi humbula uri tshitalula tsha murafho tshi fhira izwi zwine zwa divhiwa. U “amba nga ha u vha wa ntha zwo sendeka kha phambano ya mupo” a si zwone hvuvha ha tshitalula tsha murafho. Izwi zwi sumba u sa pfesesa. Muthu ha tei u tshatshedzwa/taluswa ho sedziwa muhumbulo wawe, muvhili kana mvelele. Tsha ndeme ndi uri muthu ndi muthu ane a khou tshila, kana ho sedzwa vhurereli ha Tshikhiresite, ngauri muthu o sikwa nga Mudzimu a tshi difanyisa. Zwo lingana. U thudzela kule tshileme tsha muthu ndi tshone tshitalula tsha murafho tshihulusa.”

- “Kha hu thomiwe nga vhaofisiri vha gudiswe u: Aravha dzifounu nga u tshavhanya. Musi vha tshi swika ofisini dzavho, vha thome u shuma vha bevele phanda na u shuma nga tshifhinga tsha mushumo vha litshe zwa u sokou monamona nahone vha litshe zwa u la zwiliwa phanda ha vhaofamikovhe, vhathu vhane vha khou toda asilamu na zwi kwamaho tshavhi. Vha songo amba na vhaofamikovhe, vhathu vhane vha khou toda asilamu kana tshavhi vha tshi khou la zwiliwa mulomo wavho wo dala nga zwiliwa.”

Zwiimiswa zwa Ndimas ya Vhutshane kha Ndayotewa

168. Ndimas ya 9 ya Ndayotewa yo ita uri hu vhe na zwiimiswa zwo vhalaho zwo imaho nga zwothe zwine ndivho ya hone ndi u khwatshisa demokirasi ya ndayotewa fhano Afrika Tshipembe nga u tshutwedza mvelele ya pfanelo dza vhathu na tsireledzo, mvelaphanda na u swikelela idzo pfanelo, hu tshi katelwa u lavhelesa na u tshatshuvha kushumisele kwa hone.

Zwiimiswa zwa Ndimba ya 9 zwi tshi khou anana na ndayo dzi kwamaho vhuimo ha zwiimiswa zwa lushaka u itela u tšutšwedza na u tsireledza pfanelo dza vhathu zwi na mushumo wa ndeme wa u thivhela na u tsireledza pfanelo dza vhathu hu tshi katelwa zwa tshiŋalula tsha murafho, u vhenga vhabvannḁa na zwiḁwe zwi sa konḁelelei. Zwiḁlwanesa zwiimiswa izwi zwi na mushumo wa u tandulula zwi tevhelaho:

- U thusa zwipondwa zwi songo farwaho zwavhuḁi musi ho vḁigwa mbilaelo
- U ita tsedzuluso musi ho vha na mafarelwe a tshiŋalula
- U anḁadza mivhigo nga ha mafarelwe a tshiŋalula
- U ita themendelo malugana na u lwa na mafarelwe a tshiŋalula
- U tšutšwedza zwa tsireledzo, mvelaphanḁa na u swikelela pfanelo dza vhathu na u lavhelesa na u tḁathuvha kutevhedzele kwa pfanelo dza vhathu.

169. Hu lavhelelwa uri zwiimiswa zwa Ndimba ya 9 zwi ḁo shuma mushumo wa ndemesa kha u lavhelesa Puḁane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiŋalula (NAP).

Tshitshavha tsha Vhazulapo

170. Tshitshavha tsha vḁazulapo tshi na mushumo une tsha ita malugana na uri pfanelo dza vhathu na demokirasi kha tshitshavha tshashu zwi ḁivhiwe nahone zwi tevhedziwe. Mulevho wa *the Durban Declaration* wo dziela nḁha ndeme ya mushumo na u dzenelela ha tshitshavha kha zwa u lwa na tshiŋalula tsha murafho, u vhenga vhabvannḁa na zwiḁwe zwi sa konḁelelei. Tshitshavha tsha vḁazulapo tshi na mushumo wa ndeme malugana na uri muvhuso u vhe na vḁuḁifhinduleli. Zwigwada zwa vḁazulapo tshitshavhani zwo fḁaḁa tshenzhemo na nḁivho ya u shumana na zwipondwa zwa tshiŋalula tsha murafho, u vhenga vhabvannḁa na zwiḁwe zwi sa konḁelelei.
171. Muvhuso wa Afrika Tshipembe wo kḁwaḁhisedza vhushaka hawo na tshitshavha tsha vḁazulapo malugana na u vhona uri hu vhe na mvelaphanḁa na kuvhusele kwavhuḁi.
172. Vḁukonḁi na vḁuvha ho serekanaho ha tshiŋalula tsha murafho, u vhenga vhabvannḁa na zwiḁwe zwi sa konḁelelei, zwi tḁḁa uri muthu a ḁivhe zwithu zwo fhambanaho zwine tshitshavha tsha vḁazulapo tsha nga kona u zwi ḁekedza. Tshitshavha tsha vḁazulapo tshi nga kona u shela mulenzhe kha tḁoḁisiso na u sengulusa mbekanyamaitale nga u tou kuvhanganya mafhungo kana nḁivhiso yo teaho na u kona u sumba zwithu zwiswa zwine zwa kwama tshiŋalula tsha murafho, u vhenga vhabvannḁa na zwiḁwe zwi sa konḁelelei. Avha vhathu vha nga kona na u ḁetshedza vhugudisi kha vḁaofisiri vha zwa u tevhedzisa mulayo, zwa thuso ya mulayo na u fḁaḁa vḁukoni kha zwigwada zwa vhathu kana zwipondwa zwa tshiŋalula tsha murafho, u vhenga vhabvannḁa na zwiḁwe zwi sa konḁelelei, na kha mafulo a uri vhathu vha ḁivhe nga tshiŋalula tsha murafho. Avha vhathu vha re kha tshitshavha tsha vḁazulapo vhane vha thusa ndi vha ndeme kha mafhungo a u thivhela na u lwa na tshiŋalula tsha murafho nahone vḁenevha vhathu vha tea u shumisana na muvhuso.

Sekithara ya Phuraivethe

173. Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula (*NAP*) i kwama vhathu vhothe ya dovha hafhu ya sedzesa kha sekithara ya phuraivethe. Zwikhala zwa vhubindudzi zwi ya phanda na u fhiwa vhathu ho sedzwa murafho, mbeu, vhupo ha vhudzulo kana muvhundu wa muthu, kilasi na luambo zwa muthu. Sekithara ya phuraivethe i tea u sumbedza vhuđiimiseli kha u tevhedza pfanelo dza vhathu na u sumbedza ndila i si na tshiłalula tsha murafho kha zwa mushumo na matholele. Izwi zwi katela u sumbedza vhuđiimiseli kha tshanduko na u kona u amba zwithu zwine zwa thivhela kana u thithisa nyimele ya mushumoni hune mirafho yothe ya vha yo imelwaho ho sedzwa uri sekithara ya phuraivethe u swika zwino a yo ngo shuma zwavhuđi kha u linganyisa mirafho. Sekithara ya phuraivethe i khou tea u topola uri naa ndowetshumo dzo fhambanaho dzi nga shela hani mulenzhe kha u tandulula mafhungo ane a vhanga thaidzo u tou fana na vhushai na u shaea ha pfunzo. Kanzhisa mabindu ndi yone sekithara nthihi ine ya sa dzhielwe nthi musu hu tshi ambiwa nga ha pfanelo dza vhathu.

Sekithara ya zwa mishumo

174. Sekithara ya zwa mishumo i tea u kwameswa kha vhunzhi ha mafulo a kwamaho mvelaphanda ya vhathu hu tshi khou katelwa zwithu zwinzhi u tou fana na zwa uri vhathu vha divhe nga ha u lwa na tshiłalula tsha murafho na zwa u vhenga vhabvannđa na zwiñwe zwine zwa sa kondelelee ngei mishumoni, uri vhathu vha vhe na ndivho nahone na u lavhelesa u tholwa ha vhana vhațuku vha saathu tewa nga u tholwa, zwa u țuțuwedza u lingana ha vhanna na vhafumakadzi, u fha pfunzo na vhugudisi kha mirado ya madzangano a vhashumi, u țuțuwedza muvhuso uri u vhe na vhuđifhinduleli kha zwa u lwa na vhuada kana tshandanguvho. Sekithara ya zwa mishumo, nga kha Khoro ya zwa Vhashumi na Mveledziso ya Ikonomi ya Lushaka (*NEDLAC*) sa tshone tshiimiswa tshine tsha țodea kha nyambadzano/tshumisano vhukati ha muvhuso na madzangano a vhashumi, tshiimiswa itshi tsho kwamiwa nahone tshi do kwamiwa hafhu kha zwa u amba nga ha mbekanyamaitale i kwamaho tshiłalula tsha murafho, zwa u vhenga vhabvannđa na zwiñwe zwi sa kondelelei.

Nyandadzamafhungo

175. Khethekanyo ya 16 (1) ya Ndayotewa i fhulufhedzisa uri muñwe na muñwe u na pfanelo ya u amba, hu tshi katelwa, zwithu zwinzhi, pfanelo dza mbofholowo kha zwa gurannđa na dziñwe nyandadzamafhungo khathihi na mbofholowo kha zwa akademi. Khethekanyo ya 16(2) i bula uri pfanelo dzo bulwaho afho nthi a dzi kateli “mazwifhi a zwa nndwa; u vusa khakhathi; kana u tikedza vengo lo sendekaho kha murafho, lushaka, mbeu kana vhurereli, na zwine zwa ita uri hu vhe na u huvhala”. Nga u pfufhifhadza, u amba zwine zwa sumba u vhenga muthu a si mbofholowo ya u amba.
176. Nyandadzamafhungo i na mushumo wa ndeme ine ya u ita wa u fhața lushaka na u fhața lushaka lu si na tshiłalula tsha murafho nahone lu si na tshiłalula tsha mbeu.

Nyanqadzamazafhungo yeneyi i dovha hafhu ya vha na mushumo wa u fhaṭa tshitshavha tshine tsha vha na ndivho, tshitshavha tsho funzeaho nahone tshine tsha humbula nahone tshitshavha tshine tsha ita uri muvhuso u dzhie vhuḍifhinduleli. Sa zwe zwa bulwa kha Mulevho wa Durban, u shumisa pfanelo ya u amba, ngamaanda nga nyanqadzamazafhungo, zwi nga shela mulenzhe nga ndila yavhuḍi kha u lwa na tshiṭalula tsha murafho, kha u lwa na zwa u vhenga vhabvannḍa na zwiṁwe zwi sa konḍelelei. Izwi zwi na ndeme vhukuma kha uri demokirasi i shume.

177. Puḷane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭalula (*NAP*) i khou ṭanganedza uri u swikelela mafhungo nga kha vhukandisi (u phrintha), khasho na inthanete ndi zwa ndeme kha u fhaṭa vhadzulapo vhane vha ḍivha nahone vho rafhuwaho. Zwi a shela-vho mulenzhe kha mvelaphanda ya pfunzo na ikonomi. Khoro ya zwa Gurannḍa i lavhelesa dziwebusaithi dza mirado yayo na milayo ya vhuḍifari ine ya lwa na kuambe kha u vhenga muṁwe muthu na tshiṭalula tsha murafho. Tshiimiswa tsha *the World Editor's Forum (WEF)* tshi themendela ndila yo sendekaho kha u ṭuṭuwedza therisano dzine dza thivhela zwa u tambudza vathu.
178. U ḍiimisa ha zwiimiswa zwa nyanqadzamazafhungo na zwiimiswa zwa ndangulo hu tshi katelwa Koporasi ya Khasho ya Afrika Tshipembe (*SABC*), Maandḍalanga a Vhudavhidzani o Ḍiimisaho a Afrika Tshipembe (*ICASA*), Khoro ya zwa Vhuṁwalamazafhungo ya Afrika Tshipembe na Maandḍalanga a Zwiṭandadi zwa Khungedzelo zwi tea u tsireledzwa. Zwine mafhungo a nyanqadzamazafhungo a fhambanisa zwone a sumbedza-vho na u sa fana ha phera dza mafhungo na khamphani dza nyanqadzamazafhungo. Kha iyi nyimele, zwiimiswa zwa nyanqadzamazafhungo zwine zwa ḍilangula zwi nga shela mulenzhe nga ndila yavhuḍi hu tshi katelwa u thusa kha u fhaṭa-hafhu tshitshavha tsha nyanqadzamazafhungo tsho fhandekanaho nga ṁwambo wa murafho, nga kha u tou ṭanganedza maga a fanaho na milayo ya vhuḍifari kha zwa nyanqadzamazafhungo ine ya tevhedziwa. U ḍilangula ha vhaṇetshedzatshumelo vha inthanete zwi ḍo ṭuṭuwedzwa.
179. Nyanqadzamazafhungo dzi khou ṭuṭuwedzwa uri dzi shume mushumo wa u lwa na tshiṭalula tsha murafho, zwa u vhenga vhabvannḍa na zwiṁwe zwi sa konḍelelei nga u tou vhiga zwiwo zwa tshiṭalula tsha murafho, zwa u vhenga vhabvannḍa na tshiṭalula nahone nyanqadzamazafhungo dzi thome mafulo a u ḍivhisa vathu nga ha idzi thaidzo.
180. Nyanqadzamazafhungo dzi ḍo kwamiwa u itela nyambedzano na zwiimiswa zwo fhambanaho zwine zwa imela tshaka dzo fhambanaho dza nyanqadzamazafhungo kha ḷeneḷi shango. Izwi zwi ḍo katela zwiimiswa zwinzhi u tou fana na Koporasi ya Khasho ya Afrika Tshipembe, Maandḍalanga a Vhudavhidzani o Ḍiimisaho a Afrika Tshipembe (*ICASA*), Khoro ya zwa Vhuṁwalamazafhungo ya Afrika Tshipembe na *South African National Editors Forum*. Nyanqadzamazafhungo, u tou fana na zwigwada zwine zwa vha na dzangalelo, zwo fhiwa zwikhala zwa u bva mulomo kha mvetamveto ya Puḷane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭalula (*NAP*) musi hu tshifhinga tsha u kwama tshitshavha.

Zwa Akademi

181. Zwiimiswa zwa pfunzo ya nṱha na vhugudi zwi dzula zwi phanḁa kha tshanduko ya matshilele. Izwi zwiimiswa zwi ḁo humbelwa uri ṅwaha muṅwe na muṅwe zwi vhigele tshiimiswa tsha u langa Puḽane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭalula (*NAP*) nga ha zwiwo zwa tshiṭalula tsha murafho na zwiṅwe zwi sa konḁelelei na maga o dzhiiwaho a u tandulula izwo.

Zwiimiswa zwa mitambo

182. Mitambo i na maandḁa a u fhaṭa vhuthihi ha vhathu – kana u vha fhandekanya. Tshiṭalula tsha murafho kha zwa mitambo tshi hone nahone hu si fhano Afrika Tshipembe fhedzi. Tshiṭalula tsha murafho tshi kha ḽifhasi ḽoṱhe. Zwa Mitambo na zwa Vhumvumvusi fhano Afrika Tshipembe zwi ḁo vha na vhuḁifhinduleli ha u wana mafhungo u bva kha zwiimiswa zwo fhambanaho zwa fhano hayani nga ha zwiwo zwa tshiṭalula tsha murafho na zwiṅwe zwi sa konḁelelei, khathihi na thandululo yo itwaho ya u fhelisa tshiṭalula tsha murafho kha zwa mitambo.

NDIMA YA 8: MAGA

183. Mishumo ya muvhuso malugana na pfanelo dza vhathu ri nga ri ndi miraru: **u tũtũwedza** na **u tsireledza** pfanelo dza vhathu na **u thivhela** u kandekanywa ha pfanelo dza vhathu – kana zwine zwa nga tou vhewa nga heyi ndila, u tshutshisa, u tsireledza, na u thivhela, zwine zwa dũvhea khwiĩe nga dzina la uri “3Ps”. Khethekanyo ya 7(2) ya Ndayotewa i vhoŋha muvhuso uri u “tũhonifhe, u tsireledze, u tũtũwedze na u tevhedzela pfanelo dzi re kha Mulayotibe wa dzipfanelo.”
184. Muvhuso u shuma mishumo na vhuđĩfhinduleli u nga fhasi ha mulayo wa mashango a tshakatshaka wa u tũhonifha, u tsireledza na u tevhedza pfanelo dza vhathu kana vhathu vhoũthe vhe vhuŋfethu havho kana mukononi wavho, hu si na tshiũtalula. Tshiĩwe ndi tsha u ri, “Mivhuso, hu tshi katelwa matavhi oũthe, a na vhuđĩfhinduleli vhuuhuhu ha u tũtũwedza na u tsireledza pfanelo dza vhathu, hu tshi katelwa u thivhela u kandekanyiwa ha pfanelo dza vhathu”. Mishumo ine ya tou vhoŋha uri i itwe nga Mivhuso hu katelwa u tsireledza u sa shumiswa zwavhuđi ha pfanelo dza vhathu nga vhaũwe vhathu, hu tshi katelwa zwiimiswa zwa phuraivethe. Mivhuso i đo vha yo pfuka mulayo wa pfanelo dza vhathu wa mashango a dzitshakatshaka une wa i vhoŋha uri hune ya kundelwa u dzhia maga o teaho a u thivhela, u sedzulusa, u laũisa na u tandulula u sa shumisa pfanelo dza vhathu zwavhuđi nga zwiimiswa zwa phuraivethe.
185. Tsumbandĩla dza Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiũtalula (NAP) dza UN dzi dzinginya uri hu vhe na tshiimiswa tsho sendekaho kha tũhođea ya ndivho, zwipikwa na nyito, khathihi na kha vhundeme ha u lavhelesa vhuđĩfhinduleli zwiimiswa zwa Muvhuso, datumu dza u swikelela zwo tiwaho na tsumbo dzi sumbedzaho zwo shumiwaho kha tshipikwa tshiĩwe na tshiĩwe. Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiũtalula (NAP) i tou zwi sumbedza zwavhuđi nahone zwi khagala uri ndivho dza Muvhuso dza u Lwa na tshiũtalula tsha murafho ndi dzifhio. Maga na zwi sumbaho mashumele kana zwo shuũwaho nga murahu ha tshifhinga zwine zwa đo tũđa uri zwi swikelelwe. Maga na zwikalo zwi re kha pułane ndi zwone zwine zwa vhumba u kandiswa matswia zwa ndeme kha avho vha shumaho pułane nahone zwi tou vha sumbandĩla kha tshitshavha nga u angaredza.
186. U itela u fusha tũhođea idzi, maga o dzinginywaho na zwikalo zwo sumbedzwa afha fhasi. Zwi tea u ombedelwa uri aya maga ha shumi o ima ngei thungo, fhedzi a tea u vhambedzwa kana u shuma ho sedzwa kha mbekanyamaitele, mbekanyamushumo na thandululo dzi re hone.
187. Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa u đo ita **tũhođisiso ine ya đo shuma sa mutheo** wa u kala khwiĩifhadzo kha shango nga murahu ha musi ho thoma u shumiswa Pułane ya u Lwa na Tshiũtalula (NAP). Zwi fhira mafhungo a kuhumbulele. Tũhođisiso i đo shuma kha u ita themendelo malugana na u tsireledza tũhođea dza zwigwada zwo tsikeledzwaho na vha songo tsireledzeaho. Tũhođisiso iyi ine ya tou vha mutheo i đo dzhiela nũtha milayo i re hone, dzimbekanyamaitele, dzimbekanyamushumo, zwine zwa khou

itwa, tshoḁea na vhathu na zwiko zwa zwiimiswa u itela u fhelisa tshiṭalula tsha murafho, zwa u vhenga vhabvanḁa na zwiṁwe zwi sa konḁelelei.

188. Data ya mbalo yo khethekanywaho i ḁo kuvhanganywa u itela u ḁivha -

- Tshaka dza tshiṭalula tsha muraho;
- Zwithithisi zwa u fhelisa tshiṭalula tsha murafho zwine zwa tea u fhenyiwa, u lavhelesesa kha tshaka dza tshiṭalula tsha murafho tshine tsha khou itea na tshine tsha khou thunyuluwa;
- U kona u swikelela vhulamukanyi nga ha zwipondwa zwa tshiṭalula tsha murafho;
- Mbekanyamushumo dza u lwa na tshiṭalula tsha murafho;
- Nḁivho nga ha u iledzwa ha tshiṭalula tsha murafho tshitshavhani nga u angaredza na kha vhane vha ḁo vha zwipondwa zwa tshiṭalula;
- U ya phanḁa na u itwa ha tshiṭalula tsha murafho nga nyanḁadzamafhungo (hu tshi katelwa theḁevishini, radio, Inthanete, dzigurannḁa na dzimagazini);
- Kharikhulamu i khwaṭhisa hani ndayo dza u eḁana ha vhathu na u sa vha hone ha tshiṭalula kha ḁevheḁe dzoṭhe dza pfunzo, na
- Vhuhone na u swikelelea ha maṁwalwa a pfanelo dza vhathu dza ndemesa na zwishumiswa zwine zwa linda zwa u lingana ha vhathu na u sa vha hone ha tshiṭalula kha nyambo dza lushaka na nyambo dzapo khathihi na nga nḁila yo leluwaho.

189. Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa nga fhasi ha vhurangaphanḁa ha tshiimiswa tsha lushaka tsha u konanya i bveledzisa sisiṭeme ya u ḁivhisa nga u Ṭavhanya yo ṭumanywaho na **Nḁila ya u Fhindula nga u Ṭavhanya** yo thomiwaho nga wone Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa. Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa u ḁo vhona uri data i songo khakheaho na siṭatistika zwi a kuvhanganywa nahone izwi zwa phaḁaladzwa kha tshivhalo tsha vhutshinyi vhu kwamaho tshiṭalula tsha murafho na zwa u vhenga vhabvanḁa vhu vhwigwaho ngei kha tshipholisa, nga tshivhalo tsha milandu ine ya sengiswa, khathihi na mbuno dza u sa sengisa na nga ha mvelelo dza milandu yo sengwaho.

190. Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa u tshi khou shumisana na mihasho ya muvhuso, Zwiimiswa zwa Ndima ya Vhuṭahe ya Ndayotewa, tshiimiswa tshine tsha pfi Mutheo wa Pfanelo dza Vhathu na tshitshavha tsha vhadzulapo vhane vha khou shumana na aya mafhungo, u bveledzisa **databeisi i re na madzina a vhaṇetshedzi vha tshumelo** vhane vha fha thuso kha mafhungo ane a ḁo ṭumana na Nḁila ya u Fhindula nga u Ṭavhanya.

191. Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa u ḁo ṭuṭuwedza **zwiṭiratedzhi zwa tshoḁisiso** zwi katelaho u sedzulusa vhuvha, zwivhangi na mbonalo ya tshiṭalula tsha murafho

na tshiṭalula kha vhufhethu ha phuraivethe na ha nnyi na nnyi khathihi na ndila dzavhudi dza u vhone uri hu kuvhanganywa data yavhukuma na siṭatistika tsha hone.

192. U ṭuṭuwedza **pfunzo ya i lwaho na tshiṭalula tsha murafho** ndi vhuḍifhinduleli vhune ha tou kovhekanywa vhukati ha mihasho ya muvhuso na Zwiimiswa zwa Ndimya ya Vhuṭahe. Muhasho wa Vhulamukanyi na Ndayotewa nga fhasi ha thuso ya Puṭane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭalula (NAP) u ṭuṭuwedza zwiṭiratedzhi zwa pfunzo zwo fhambanaho zwa mihasho ya muvhuso khathihi na maga o ṭanganedzwaho u itela u Lwa na tshiṭalula tsha murafho, zwa u vhenga vhabvannḍa na zwiṇwe zwi sa konḑelelei.
193. Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa u ḑo bveledzisa na u ola pfunzo na **mbekanyamushumo ya vhugudisi** u tshi khou shumisana na miṇwe mihasho ya muvhuso, Zwiimiswa zwa Ndimya ya Vhuṭahe khathihi na tshitshavha tsha vhadzulapo u itela u alusa zwa u ḑivha nga zwa u Lwa na tshiṭalula tsha murafho, zwa u lingana ha vathu na mafhungo a u Lwa na tshiṭalula kha vhaofisiri vha tshitshavha, tshitshavha tsha vhadzulapo na tshitshavha nga u angaredza, u ṭoḑa thuso kha vhaḑivhi vhanzhi.
194. Aya maga a katela mbekanyamusho dzi ṭanganyisaho ndingedzo dza lushaka na tshumisano na vhafaramikovhe, u ṭuṭuwedza u shumiswa ha u bindudza ha phuraivethe hu tshi khou kwamiwa zwitshavha zwi kwameaho u itela u fhelisa vhushai, zwiḥulwanesa kha uvho vhupo vhune zwipondwa zwa tshiṭalula tsha murafho zwa wanalesa hone. Sekithara ya phuraivethe i tea u dzhiela nṭha zwa u shela mulenzhe kha ṭhoḑisiso ya u sedzulusa nga vuvha, zwivhangani na mbonalo zwa tshiṭalula tsha murafho, zwa u vhenga vhabvannḍa na zwiṇwe zwi sa konḑelelei.
195. Nyito dzo no ḑi vhumbiwa hu tshi khou shumiswa ndila ine ya shumiswa kha Mutheo wa Siṭiratedzhi wa Tshifhinga tsha Vhukati (MTSF) nahone hu tshi ḑo tea u vha na u pfana ha Mutheo wa Siṭiratedzhi wa Tshifhinga tsha Vhukati (MTSF) na Puṭane ya Mvelaphanḑa ya Lushaka (NDP).

Nyito (Zwine zwa ḑo itwa)	Vhuḍifhinduleli ha u ranga phanḑa (* kha vha lavhelese kha Puṭane ine ya khou shumiswa – hu ḑo edzwa tshanduko dzine dza nga itwa nga murahu ha dzikhetho dza lushaka dza ṛwaha wa-2019)	Mishumo na mvelelo dza hone	Zwifhinga: 2019-2024 (u ya nga ha puṭane ine ya khou shumiswa)
1. ṭhoḑisiso ine ya vha yone Mutheo	Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa (DoJCD)	1. U thoma ṭhoḑisiso ine ya vha mutheo wa u pima ṭevheṭe ya tshiṭalula tsha murafho, zwa u vhenga vhabvannḑa, zwa tshiṭalula tsho sendekaho kha ndila ya kuitele kwa vhudzekani, vhuṇe ha mbeu na vhuḑibvukululi, zwiwo zwi kwamaho thaidzo ya murafho,	

		vhushaka vhukati ha mirafho na kuhumbulele ho sedzwa zwa vhuṅe ha lushaka. 2. U ṭanganyisa mivhigo nga ha milayo, mbekanyamaitele, mbekanyamushumo, ṭhoḍea na vhathu na zwiko zwine zwa ṭoḍea u itela u fhelisa tshiṭalula tsha murafho, zwa u vhenga vhabvanṇa, zwa u vhenga vhafunani vha mbeu nthihi na zwiṅwe zwi sa konḍelelei	
2. U kuvhanganya Data/Nḍivhiso	Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa (DOJCD)	1. U bveledzisa tshisiku tsha nḍivhiso ine ya vhonala i bvaho kha zwiko zwo fhambanaho, nḍivhiso i sumbedzwaho i kha tshiimo tsha dzimbalo nahone yo khethekanywaho u itela u ḍivha nga ha: • Tshaka dza tshiṭalula tsha murafho; • Zwithithisi kha u fhelisa tshiṭalula tsha murafho na tshiṭalula zwine zwa tea u fhenyiwa, u lavhelesesa kha tshaka dza tshiṭalula tsha murafho dzi re hone zwino na dzine dza kha ḍi thunyuluwa; • U swikelela vhulamukanyi nga zwipondwa zwa tshiṭalula tsha murafho; • Nḍivho nga ha u iledzwa ha tshiṭalula tsha muraho kha tshitshavha nga u tou angaredza na kha vhane vha nga vha zwipondwa zwa tshiṭalula tsha murafho; • U ya phanḍa na u itwa ha tshiṭalula tsha murafho nga nyandadzamafhungo dza nnyi na nnyi (hu tshi katelwa theḽevishini, radio, inthanete, dzigurannḍa na dzimagazini); • Vhuhone na u swikelelea ha maṅwalwa a ndeme nga ha pfanelo dza vhathu na zwiṅwe zwishumiswa	

		zwi tsireledzaho u lingana ha vhathu na u sa vha hone ha tshiṭalula kha nyambo dza lushaka na nyambo dzine dza ambiwa vhuponi honoho. 2. U thomiwa ha Senthara ya Lushaka (<i>National Focal Point</i>) ine ya ḑo ranga phanḑa u shumisiwa ha Puḑane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭalula (<i>NAP</i>)	
3. Nḑila ya u Fhindula nga u Ṭavhanya u itela u kuvhanganya data/nḑivhiso		1. U thomiwa ha Nḑila ya u Fhindula nga u Ṭavhanya u itela u kuvhanganya zwiwo zwa tshiṭalula tsha murafho na zwa vhutshinyi ha u vhenga vhabvanḑa/vhugevhenga vhu kwamaho kuambele kwa u vhenga vhaṅwe zwine izwo zwo vhigiwa ngei kha Tshumelo ya Tshipholisa ya Afrika Tshipembe na kha Khomishini ya Pfanelo dza Vhathu ya Afrika Tshipembe na tshivhalo tsha milandu yo sengwaho khathihi na mbuno dza uri ndi ngani hu na dze dza sa sengiwe na mvelelo dza milandu yo sengiswaho nga Maanḑalanga a Vhutshutshisi ha Lushaka (<i>NPA</i>). 2. Izwi zwi katela mafulo a u ḑivha ane a kunguwedza na u ḑivhisa tshitshavha nga ha u vhiga zwiwo zwa tshiṭalula, zwa u vhenga vhabvanḑa, na zwiṅwe zwi sa konḑelelei. Izwi zwiwo zwi tea u vhigiwa kha maanḑalanga o teaho.	
4. Fhethu ha nḑivhiso/Databeisi		1. U dzudzanya databeisi/mutevhe wa vhaṅetshedzatshumelo vhane vha thusa zwipondwa zwa tshiṭalula tsha murafho, vha zwa u vhenga vhabvanḑa, vha zwa u vhenga vhafunani vha mbeu nthihi na zwiṅwe zwi sa konḑelelei. 2. Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa u ḑo vha wone ḡeluvhanḑe lwa u swielela ḑiresi ya mutevhe uyu wa vhaṅetshedzatshumelo kha webusaithi ya wone uṅe Muhasho, nahone u ḑo ita uri nḑivhiso i	

		swikelelee kha ofisi dzothe. 3. U ita mafulo misi yothe a u ddivhisa tshitshavha nga ha mutevhe wa tshumelo nahone izwi zwi do itwa hu tshi khou shumisaniwa na madzangano a zwitshavha.	
5. Thodiso		1. U ita tsedzuluso nga ha vhuvha, zwivhangeni na kuvhonalele kwa tshiatalula tsha murafho na tshiatalula fhethu ha phuraivethe na fhethu ha nnyi na nnyi. 2. U ita thodiso yeneyo i kwamaho vhulamukanyi vhune ndivho yaho ndi u vusuludza. 3. U ita thodiso ya khwalithethivi ine ya tou ola kana u talutshedza mirafho ya zwitshavha zwashu, zwihulwanesa vhathu vho dabhukaho fhano hayani na vhane vha sa vhe vhadzulapo. 4. U tola maga eneo o tangedzwaho u itela u tandulula nyimemele ya tshiatalula tshi sa fheliho hafha Afrika Tshipembe na u thathuvha thuthuwedzo ya aya maga. 5. U kunguwedza zwikhala zwa thodiso kha masia a u thivhela tshiatalula tsha murafho na tshiatalulazwatsho.	
6. Pfunzo na vhugudisi		1. Pfunzo na vhugudisi ndi vhudifhinduleli vhune ha tou kovhekanwa vhukati ha mihasho ya muvhuso na zwiimiswa zwa Ndimaya Vhutahe kha Ndayotewa. Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa nga fhasi ha thikhedzo na tsireledzo ya Pulane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiatalula (NAP) i do tuthuwedza zwiiratedzhi zwinzhi zwi kwamaho pfunzo zwa mihasho ya muvhuso khathihi na maga o tangedzwaho nga mihasho u itela u lwa na tshiatalula tsha murafho, zwa u vhenga vhabvannga na zwiwe zwi sa kongeleele.	

		2. U shuma na SAJE/ u itela u vhona uri vhaofisiri vha zwa khaṭulo vha khou gudiswa zwo teaho.	
7. U tandulula mafhungo a kwamaho mavu		1. U vha na nyambedzano ya lushaka nga ha mavu. 2. Muvhuso u ḑo bveledzisa ḽiṅwalwa ḽa mbekanyamaitele ine ya ḑo vhea phanḑa u kovhiwa ha mavu a sa dzuliwi khao, mavu a sa shumiswi, mavu a sa khou shumiswa nga ṅḽila yo teaho. 3. U vhona uri mbekanyamushumo dzi khou shuma zwavhuḑi u itela u engedza vhugudisi na maga a thikhedzo ane a ḑo ita uri vhawani vha mavu vha vhe na mvelaphanḑa kha zwa mvusuludzo ya mavu. 4. U engedza tsireledzo ya vhuṅe ha mavu na u khwaṭhisa tsireledzo kha vhane vha dzula mabulasini. 5. Mafhungo oṭhe a kwamaho mavu a ḑo sumbwa ṅḽila nga milayosiṅwa na maitele a phalamennde.	
8. U fhelisa vhushai		1. U shumisa Mulayo u shumanaho na zwa muholo wa fhasisa wa lushaka na u vhona uri hu vhe na u lavhelesa mashumele a Mulayo na u tevhedzisa uyo Mulayo nga Muhasho wa zwa Vhashumi. 2. U andisa mbekanyamushumo dza mveledziso ya vhukoni na u khwiṅisa vhudavhidzani malugana na u swikelela idzo mbekanyamushumo. 3. U khwiṅisa ṅḽila dza u sika mishumo u itela uri vhashai vha tshile zwavhuḑi. 4. U engedza ndingedzo dza uri vhatu vha vhe na zwḽiwa zwo linganaho.	
9. U ṭavhanyisa tshanduko		1. Muvhuso u tea u bveledzisa mbekanyamushumo dzine dza shuma kana dzine dza thusa u itela u vhona uri hu vhe na u kona u	

		swikelela, na u kona u vha muṅe wa zwiimiswa zwa masheleni nga vharema, vhaswa na vhafumakadzi. Izwi zwi tea u katela ṅḁila ntswa dza u langula na u fha laisentse nga ṅḁila ine ya ita uri hu vhe na mbambe nahone u vha muṅe wa zwiimiswa izwi zwi swikelelwe nga vhathu vha mirafho yo fhambanaho. 2. U khwiṇisa tshanduko kha sekithara ya vhuendelamashango. 3. U lavhelesa kushumele kwa mbekanyamaitele dza u eḁana mishumoni.	
10. U humisa kana u fhelisa masiandoitwa a tshiṭalula tsha muvhala kha zwa pfunzo		1. Maga a u shumana na khaedu dza u sa lingana ha pfunzo ya vhuponi ha mahayani na vhuponi ha dziḁoroboni. Izwi zwi ḁo itwa nga u vhona uri zwishumiswa na zwiko zwo linganaho zwi a iswa kha vhupo ha zwitentsini na miḁini ngei kha senthara dza vhana vha khireshe na zwikoloni nga kha u tou ṇetshedza thasululo na mbekanyamushumo dza vhugudisi, pfunzo i katelaho muṅwe na muṅwe, ine ya khou tshimbizwa zwavhuḁi nahone i re na ndeme ya maimo a ṇṭha. 2. U vhona uri hu na mvelaphanḁa na u fhelisa tshiṭalula tsha murafho na u tuṭuwedza ngudo nga ha u lingana kha vhana vha khireshe na kharikhuḁamu ya tshikoloni. 3. U shumisa na u lavhelesa mbekanyamushumo dza u lwa na tshiṭalula tsha murafho ngei sentharani dza vhana vhaṭuku (khireshe), zwikoloni na zwiimiswa zwa pfunzo ya ṇṭha. 4. U sika mvelele ntswa ya u guda nahone ine ya katela muṅwe na muṅwe, hu tshi katelwa mbekanyamushumo dza u lwa na tshiṭalula tsha murafho, zwa u vhenga vhabvannḁa, zwa u vhenga vhafunanaho nga tshambeu nthihi/	

		i fanaho, na zwiñwe zwi sa kondelelei.	
11. U engedza vhubvedzi ha ndivho		1. U fha vhañwali vha vharema na vhatsila zwishumiswa zwa thikhedzo. 2. U ita mafulo ane a kunguwedza vhañvhi vha vharema uri vha kandise kana u anḡadza zwe vha ñwala. 3. U kunguwedza tshanduko kha zwiimiswa kana khamphani dza u kandisa na u anḡadza u itela u sika tshikhala tshihulwane tsha u alusa na u tḡuwedza ndivho ya Afrika.	
12. U bvisa vhukoloni vhu re muhumbuloni		1. U shumisa sisiteme ya pfunzo kha u pfumbudza na u ḡowedza vhana uri muthu muñwe na muñwe u na pfanelo nahone a hu na muthu ane a vha wa nḡha kha muñwe. 2. U ola mbekanyamushumo kha zwiimiswa zwoḡhe zwa vhugudisi zwine zwa ḡo sika na u tḡuwedza ndayo dza u kondelelana kha zwa murafho, mvelele na vhurereli kha vhatu vhoḡhe hu songo sedzwa uri vhatu a vha fani. 3. U shumisa nyandadzamafhungo kha u sumbedza na u pembelela zwivhuya zwa vhatu vhoḡhe vha Afrika Tshipembe kha masia oḡhe a ndingedzo dza muthu. 4. U shimisana na <i>South African National Editors Forum</i>/zwiimiswa zwa nyandadzamafhungo/zwiimiswa zwo teaho u vhona uri hu na tshiimo tsha matshilisano na vhugudisi ho fhambanaho kha sekithara u itela u khwaḡhisa vhupfa kha zwa murafho na u vhiga nga nḡila i re na vhuḡifhinduleli.	
13. U tḡuwedza matshilisano	Department of Social Development	1. Vhupulani nga ha tshitshavha ho sedzwa vhupo honoho ho sedzeswaho. 2. U vhea zwitshavha fhethu huthihi	

		nga kha nyambedzano na vhudavhidzani u itela uri vhathu vha ñivhe nga ha ñivhazwakale yashu ya vhathu vho fhambanaho na masiandoitwa a hone. 3. U ita mafulo a u vhea vhathu fhethu huthihi u itela u tandulula thaidzo dza tshiñalula tsha murafho, tshiñalulazwatsho, zwa u vhenga vhabvannḑa, zwa u vhenga vhafunani nga tshambeu nthihi na zwiñwe zwi sa konḑelelei. 4. U bveledzisa na u shumisa vhutsila na mvelele kha zwa u ṭanganedza mvelele iyi yo yaho nga u fhambana nahone izwi zwi vhe zwithu zwi konanyaho lushaka. 5 U ita uri fhethu ha vhufa hu ñivhiwe nahone hu ṭuṭuwedzwe u dalelwa. 6. U lavhelesa zwiwo zwa tshiñalula tsha murafho, na zwithu zwi sa konḑelelei kha zwa mitambo. 7. U shumisa Muhasho wa Pfunzo ya Fhasi (DBE) kha u ola na u khwiñisa mbekanyamaitele u itela u katela vhafaramikovhe vhoṭhe musi hu tshi thoma u shumiswa zwa u lwa na tshiñalula tsha murafho, zwa u vhenga vhabvannḑa, zwa u vhenga vhafunani vha mbeu nthihi na zwiñwe zwi sa konḑelelei. 8. U konanya ṇḑila ya u dzhenelela kha zwithu u itela u bveledzisa Siṭiratedzhi tsha Lushaka tsho Ṭanganelanaho tsha u Tsireledza, u Ṭuṭuwedza na u Tevhedza Pfanelo dza Vhathu vha re na Vhuholefhali ha Muvhala.	
14. U ñivhisa tshitshavha nga ha tshiñalula tsha murafho		1. U shumisa maḑuvha a u pembela na u elelwa zwi kwamaho u lwa na tshiñalula tsha murafho, zwa u vhenga vhabvannḑa na zwine zwa sa konḑelelee. 2. U shumisana na	

		nyandadzamafhungo/zwiimiswa zwa nyandadzamafhungo/South African National Editors Forum/madzangano a vhadzulapo zwitshavhani na Zwiimiswa zwa Ndimba ya Vhuṭahe (9) kha ndayotewa u itela u khwaṭhisa Vhege iyo ya u Lwa na Tshiṭalula tsha Murafho.	
15. U lwa na tshiṭalula tsho sendekaho kha vhubvo ha murafho		1. Zwenezwi hu tshi khou ṭhonifhiwa mvelele dzo fhambanaho, hu ḑo funziwa-vho na vhagudiswa vhashu ngei zwikoloni nga ha khombo/milingo ya tshiṭalula tsho sendekaho kha vhubvo ha murafho kana lushaka. 2. U gudisa zwi kwamaho u ḑihudza ha lushaka nga kha zwiga zwi kwamaho u ṭuṭuwedza vhuṇe ha lushaka. 3. U shumisa mafulo a vhudavhidzani a muvhuso u itela u vhea vhathu fhethu huthihi uri vha lwe na tshiṭalula tsho sendekaho kha vhubvo ha murafho kana lushaka.	
16. U lwa na zwa u vhenga vhabvanḑa	Department of Social Development	1. U vhona uri themendelo dzo itwaho nga <i>the Parliamentary Ad Hoc Joint Committee on Probing Violence Against Foreign Nationals Report and the Special Reference Group on Migration and Community Integration in KZN</i>, mudzulatshidulo ane a vha Muhaṭuli Vho-Navi Pillay. 2. U ita uri hu vhe na ṇḑila ya u vhona uri vhathu vha si vhadzulapo vha wane tshumelo dzin vho tea u dzi wana u ya nga ndayotewa. 3. U kunguwedza zwi kwamaho mvelele ya vhathu kha u langa zwi kwamaho vhubvhuwini	

		(vhubvannga), zwa dzitshavhi na avho vha tódaho asilamu. 4. U leludza u tanganyisa vhabvannga (vhapfuluwi) na zwitshavha afho hune vha dzula hone 5. Muvhuso u do dzhiela ntha zwa u vetwa-vetwa ha mutheo wa mbekanyamaitele i kwamaho zwa avho vhathu vha si na vhudzulapo na u fhelisa zwa vhathu vha si na vhudzulapo.	
17. U fhelisa zwa khakhathi yo sendekaho kha mbeu, u fhelisa zwa u vhulaya vhafumakadzi na u fhelisa tshiatalula tsha mbeu		1. U tandulula mbilaelo dzo sumbedzwaho kha memorandumu wa #TotalShutdown wo ambiwaho nga hawo kha <i>the Declaration of the Presidential Summit against Gender Based Violence and Femicide viz.</i> u thomiwa ha tshiimiswa tsho sedzaho kha sekithara nnzhi tsha u konanya u itela u thusa kha zwi kwamaho khakhathi dzo sendekaho kha mbeu na u vhulaya vhafumakadzi hu tshi katelwa nyavhelo ya zwiko zwo linganaho nahone zwi tódaho u itela u bveledzisa siiratedzhi tsha lushaka tsha u thusa kha zwa khakhathi dzo sendekaho kha mbeu na u vhulaya vhafumakadzi. 2. U thoma thandela ya u Lavhelesa zwa u Vhulaya Vhafumakadzi (<i>Femicide Watch</i>). 3. U tšutšwedza nyambedzano tshitshavhani u itela u lwa na khakhathi dzi kwamaho vhafumakadzi na vhana. 4. U fha zwiko kana zwishumiswa zwo linganaho na u khwatšhisa <i>Thuthuzela Care Centres</i>, mahaya na Khothe dza Vhutshinyi ha zwa Vhudzekani. 5. U khwatšhisa kushumisele kwa	

		Mulayo wa <i>the Domestic Violence Act (116 of 1998)</i>/ Mulayo wa Khakhathi dza Mitani . 6. U tandulula khakhathi dzine dza itea zwikoloni na uri fhethu hune vhagudi vhothe vha vha hone hu vhe ho tsiredzeaho.	
18. U tikedza zwipondwa zwa vhukoloni na tshiṭalula tsha muvhala		1. U funza vhagudiswa nga ḡivhazwakale yashu ya vhukoloni na tshiṭalula tsha muvhala. 2. U shuma mushumo muṁwe na muṁwe u songo fhelaho we wa vha u khou shuṁwa nga Komiti ya Vhungoho na Vhupfumedzani, hu tshi katelwa u shumisa themendelo dza komiti. 3. U ṭuṭuwedza u saina <i>Convention on Apartheid and the Convention Against Enforced Disappearances</i> 4. U ita uri hu ḡivhiwe zwiga zwa lushaka na vhalwela-mbofholowo.	
19. U ṭuṭuwedza zwa u ḡivha nga ha ndayotewa na pfanelo dza vhathu		1. U shumisa mbekanyamushumo dzine dza nga sa <i>Amarightza</i> u itela uri vhathu vha ḡivhe nga ha pfanelo dza vhathu na ndayotewa. 2. U funza zwitshavha nga ha kutevhedzele kwa pfanelo hu tshi khou shumiswa zwithu zwi fanaho na vhaimeli vha tshitshavha, Zwiimiswa zwa Ndimu ya 9 ya ndayotewa na dzikhothe. 3. U ita uri kushumisele kwa Khothe dza zwa u Eḡana ha Vhathu ku ḡivhiwe na u khwaṭhisa Khothe dza zwa u Eḡana ha Vhathu. 4. U ita uri muṭaṭisano wa <i>National Schools Moot Court Competition</i> u vhe tshipiḡa tsha kharikhulamu. 5. U bveledzisa zwishumiswa zwa masipala zwa u lwa na tshiṭalula tsha murafho, na luvhengela (tsumbo, sa zwo itwaho ngei kha Masipala Muhulu wa eThekwini.)	

		6. U katela tshothe <i>Convention on the Rights of of Persons with Disabilities (CRPD)</i> kha mulayo wa fhamo hayani Afrika Tshipembe.	

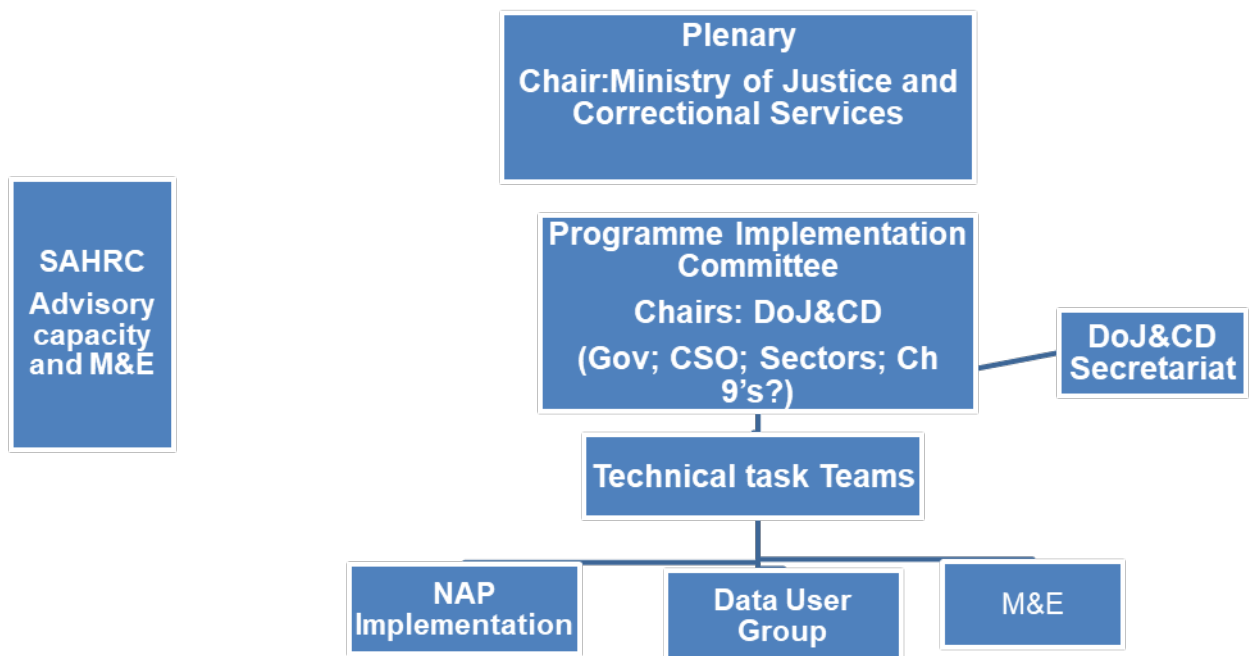
Ndima ya 9: Ndila ya kuvhusele

196. Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula (*NAP*) i łoda ndila yo lavhelesaho kha sekithara nnzhi dzo łigogołedzaho kha u dzhenelela ha dzisekithara dzo fhambanaho na u dzhenelela ha mihasho yo fhambanaho. Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula (*NAP*) i łoda tshiimiswa tsho łanganelanaho tshi re nga fhasi ha Muhasho. Hu vhe na vhadzheneleli vhanzhi kana hu dzhenelele vhafaramikovhe vhanzhi, u vhiga hu tshi itwa ngei kha tshiimiswa tsha nłhesa tsha zwa politiki heneffa kha shango ła Afrika Tshipembe. U shumiswa ha Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula zwavhułi nahone nga ndila ya vhułifhinduleli zwo sendeka kha tshiimiswa tsha muvhuso tshi shumaho zwavhułi ho sedzwa u lavhelesa na u łhałhuvha mbekanyamushumo dzine dza khou shumiswa. Izwi zwi dzhiela nłha ndeme ya tshiimiswa tsho łalutshedzwaho zwavhułi tsha vha khagala nahone hu tshi khou pfesewa zwavhułi mishumo yo fhambanaho na vhułifhinduleli ho fhambanaho ha avho vhane vha kwamea kha u shumisa Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula.
197. Zwi tevhelaho zwi ło lavheleswa malugana na u ri sumba ndila kha u thoma ndila ya kuvhusele ine ya ło shumazwavhułi:
- (i) Vhułhogwa ha Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula ine a i na tshiłalula;
 - (ii) Vhułifhinduleli kha maandłanga a nłha-nłha kha shango ła Afrika Tshipembe, u vhiga kha Khabinete/Phalamennde;
 - (iii) Thikhedzo ya Politiiki ya maimo a nłhesa, sa Phresidennde;
 - (iv) U shumiswa ha Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula (*NAP*) kha masia ołhe a muvhuso fhasi na nłha hu na thikhedzo i bvaho kha politiiki kha łevhełe dzołhe (kha muvhuso wa lushaka, wa vundu na muvhuso wapo);
 - (v) U shumiswa ha Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula (*NAP*) zwi łoda ndila i kwamaho sekithara nnzhi nga sekithara dza muvhuso na dza phuraivethe;
 - (vi) Mirało i ło nanguludzwa ho sedzwa ndivho na vhukoni (sa tsumbo, łhołisiso; u sengulusa data; u bveledzisa na u sengulusa mbekanyamaitele; u ełana; tshiłalula tsha murafho; u langa ndivhiso/ndivho na zwiłwe.);
 - (vii) Hu ło lavheleswa kuvhumbelwe, mishumo, maandłanga, mishumo na vhułifhinduleli na kuvhusele kwa tshiimiswa (mutheo/ndivho);
 - (viii) U topola mihasho ya muvhuso ine ya vha ya ndemesa kana ine ya nga ranga phandł na u tikedza u itela u sumbedza na u dzhenela kha tshiimiswa tsha kuvhusele;
 - (ix) Mihasho ya muvhuso i ło topola vhaimele na u lavhelesa u shela mulenzhe kha tshiimiswa tsha kuvhusele;
 - (x) Mishumo na vhułifhinduleli zwo łalutshedzwaho zwa vha khagala kha vhołhe vhane vha khou shela mulenzhe (Mihasho ya Muvhuso; Zwiimiswa zwa Ndima ya 9 ya Ndayotewa; Madzangano a vhadzulapo zwitshavhani, vhusimamilayo, vhuhałuli na sekithara dzo fhambanaho);

- (xi) Mihasho ya muvhuso i do shela mulenzhe kha tshino tshiimiswa u ya nga Pułane ya Kushumele ya Nwaha (APP) yo tendelwaho na Mutheo wa Siřiratedzhi wa Tshifhinga tsha Vhukati (MTSF) wo tendelwaho u itela u shumisa mbekanyamushumo dza u lwa na tshiřalula;
 - (xii) Mihasho yořhe ya muvhuso i kombetshedzwa u vbona uri Pułane ya Kushumele ya Nwaha (APP) i kona u sumbedza uri i na maga a u lwa na tshiřalula u ya nga Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiřalula (NAP);
 - (xiii) Muvhuso sa zhendedzi řa nyisedzo ya tshumelo: Muvhuso u do khethekanya vhuřwaleli ho eřanaho, vhu re na vhukoni nahone wa lambedza na masheleni u itela u tikedza tshiimiswa tsha kuvhusele khathihi na mishumo ya thimu dzo yaho nga u fhambana dza thekhenikhařa;
 - (xiv) Masheleni ane a do shumiswa a tshiimiswa tsha kuvhusele, na
 - (xv) Hu do sedzwa-vho kana u dzhiela nřha u fana ha vhuřifhinduleli ha zwiimiswa zwi re kha muvhuso.
198. Mishumo ya vhuřhogwa ya Phalamennde, sa vhusimamilayo na Khabinete, sa davhi řa khorotshitumbe řa muvhuso kha řevheře ya nřhesa řa tshiimiswa tsho dzinginywaho tshine tsha do vhusa kushumele kwa Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiřalula (NAP) u itela u vbona uri hu shumiswe Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiřalula (NAP) nga řevheře dzořhe dza muvhuso na tshitshavha tsha vhadzulapo na u vbona uri hu vhe na thikhedzo i bvaho kha politiki henengei kha řevheře ya nřhesa. Phalamennde i tea u vha yone i re nřha ha tshiimiswa tsha kuvhusele kha Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiřalula (NAP). Izwi zwi do ita uri u shumiswa ha Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiřalula kha řevheře dzořhe dza muvhuso na tshitshavha tsha vhadzulapo na u vbona uri hu vhe na thikhedzelo i bvaho kha politiki kha řevheře ya nřhesa.
199. Mushumo wa vhulavhelesi wa Phalamennde kha tshiimiswa tsha kuvhusele kwa Pułane ya u Lwa na Tshiřalula (NAP) ndi wa vhuřhogwa ho sedzwa mbuno dzi tevhelaho:
- Phalamennde i na mushumo wa ndeme ine ya tea u ita sa davhi řa vhusimamilayo řa muvhuso;
 - Miniřta wa Vhulamukanyi na Tshumelo dza Ndulamiso u vhiga Phalamenndeni nga kha Komiti ya Phothřolio;
 - Komiti dza Phothřolio ndi dza ndeme kha u vbona uri hu vhe na kuvhusele kwavhuři na kha u shela mulenzhe kha tshitshavha;
 - Komiti dza Phalamenndeni dzi fha tshikhala mirařo ya tshitshavha uri i ambe mihumbulo yayo kha mafhungo ane a khou rerwa;
 - U itela u vbona uri hu na u shela mulenzhe ho engedzeaho nga mirařo musi hu tshi khou rerwa mafhungo a vhuřhogwa nga ha Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiřalula (NAP);
 - U itela u řetshedza thikhedzo khulwane ya zwa politiki i řořeaho kha u shumisa Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiřalula (NAP);

- U itela uri mihasho yothe ya muvhuso i vhe na vhuḍifhinduleli kha u shumisa Puḵane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḵalula (*NAP*), na
 - U itela u vhona zwi kwamaho u lavhelesa na u ṭhaṭhuvha kushumisele kwa Puḵane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḵalula (*NAP*).
200. Mushumo wa Khabinete kha tshiimiswa tsha kuvhusele kwa Puḵane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḵalula (*NAP*) ndi wa vhuṭhogwa. Nga ṛwambo wa zwine Puḵane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḵalula ya vha zwone zwi ṭoḍa uri i langulwe nga ngumu na kha u pfukela kha khethekanyo dza muvhuso dzo fhambanaho na Komiti dza Khabinete dzo fhambanaho, nahone hu si ngomu ha Komiti ya Khabinete ya Vhulamukanyi, Vhutsireledzi na u Thivhela Vhugvehenga (*JCPS*). Tshiṛwe hafhu, hu tea u lavheleswa vhundeme ha u funza zwa matshilisano na zwi kwamaho mushumo wa Vhulamukanyi, Vhutsireledzi na u Thivhela Vhugvehenga (*JCPS*) khathihi na dziṛwe Khethekanyo dzothe, zwi elana na mulayo wa uri pfanelo dza vhathu ndi dza hothe-hothe nahone a dzi dzhielwi muthu; a dzi fhandekanyei na muthu, nahone dzi na vhushaka.
201. Khabinete ndi yone tshiimiswa tshihulu tsha u sika mbekanyamaitele kha shango, i na vhuḍifhinduleli vhu tevhelaho malugana na tshiimiswa tsha kuvhusele kwa Puḵane ya Lushaka:
- U lavhelesa vhukonanyi ha u shumisa na u lavhelesa Puḵane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḵalula;
 - U lavhelesa u shumiswa ha siṭiratedzhi tsha Puḵane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḵalula uri tshi katele muṛwe na muṛwe;
 - U lavhelesa mvelaphanda ya u ṭola u shumiswa ha Puḵane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḵalula (*NAP*) ine iyi puḵane ndi yone ine ya nga ita uri shango ḷi kone u swikelela mbofho dza mashango a dzitshaka;
 - U lavhelesa kuvhigele malugana na u shumiswa ha Puḵane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḵalula (*NAP*) kha ḷevheḷe ya ṛthesa ya zwa politiki;
 - U lavhelesa vhuḍiimiseli kha u shumisa Puḵane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḵalula (*NAP*) kha mihasho yothe ya muvhuso; sekithara ya phuraivethe; zwiimiswa zwa ndimma ya 9 ya ndayotewa, tshitshavha tsha vhadzulapo na sekithara dzo fhambanaho, na
 - U tendela masheleni a u lambedza tshiimiswa tsha kuvhusele kwa Puḵane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḵalula (*NAP*).
202. Tshiimiswa tsha kuvhusele tshe tsha dzinginywa, mudzulatshidulo wa hone hu ḍo vha Miniṣṭa wa Vhulamukanyi na Tshumelo dza Ndulamiso. Tshiimiswa tsha kuvhusele tsho dzinginywaho miraḍo yo tshi vhumbaho ndi Vhothe vha kwameaho, Miniṣṭa ndi ene mudzulatshidulo, Komiti ya u Shumisa Mbekanyamushumo na Thimu dza u Ita Mushumo dza Thekhenikhaḷa. Vhuṛwaleli ha itshi tshiimiswa vhu ḍo vha ngei kha Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa.

Tshiimiswa tsho dzinginywaho tsha kulangele kwa Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula (*NAP*)

203. Vhuḁifhinduleli ho dzinginywaho ha Komiti ya u Shumisa Mbekanyamushumo vhu ḁo vha vhu tevhelaho:
- U vha na muḁangano nga kotara iḁwe na iḁwe ḁwaha woḁhe;
 - U ḁhaḁhuvha kushumele kwa vhane vha khou shuma zwa u shumisa Puḁane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḁalula (NAP);
 - U vhigela Khabinete malugana na mvelaphandḁa yo itwaho zwenezwi hu tshi khou shumiswa Puḁane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḁalula (NAP);
 - U lavhelesa kuitele kwa u lavhelesa na u ḁhaḁhuvha Puḁane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḁalula (NAP);
 - U fhindula mbudziso malugana na Puḁane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḁalula (NAP);
 - U fha ngeletshedzo kha zwa u shumiswa ha Puḁane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḁalula (NAP);
 - U vhumba thimu dza u ita mushumo u itela u vhona uri hu shumiswe na u lavhelesa Puḁane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḁalula (NAP), na
 - U vhona uri hu vhe na u konanya na u lungekana ha mushumo wa thimu dza u ita mushumo dza thekhenikhaḁa.
204. Hu ḁo vha na Thimu dza u Ita Mushumo dza Thekhenikhaḁa kha masia a fanaho na a:
- U Shumisa Puḁane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḁalula (NAP);
 - Tshigwada tsha Mushumisi wa Data kha ngona dza u kuvhanganya mafhungo/ḁdivhiso malugana na zwiwo zwa tshiḁalula tsha murafho, u vhenga vhabvanḁa na zwiḁwe zwi sa konḁelelei, na
 - U Lavhelesa na u ḁhaḁhuvha (u vhiga kha lushaka na kha mashango a dzitshakatshaka).
205. Thimu dza u ita Mushumo Wonoyo dzi ḁo vhiga nga ha vhuḁifhinduleli hadzo ngei kha Komiti ya u Shumisa Mbekanyamushumo. Themendelo dza thandela ya Thuso ya Thekhenikhaḁa kha tsenguluso ya ngona dza u kuvhunganya data nga ha zwiwo zwa tshiḁalula tsha murafho, u vhenga vhabvanḁa na zwine zwa sa konḁelelee dzi na vhushaka na nahone dzi sumbedza themendelo dzi tikedzaho tshiimiswa tsho dzinginywaho tsha kulangele.
206. Tshiimiswa tsho dzinginywaho tsha kulangele kwa Puḁane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḁalula (NAP) tshi ḁo shuma sa tshipiḁa tsha muvhuso nga uri a zwi ḁoḁi uri hu vhe na mulayo wa u tshi thoma. Zzwivhuya zwa tshipiḁa tsha muvhuso ndi zwa uri zwi ḁo konadzea uri Gwama ḁa Muvhuso ḁi lambedze nga masheleni kha itshi tshiimiswa ane ayo masheleni a bva mihashoni ya sekithara nahone a ḁo rathiselwa kha itshi tshiimiswa. Tshipiḁa itshi tsha muvhuso tshi ḁo vhewa kha muhasho une wa khou tshi swielela, fhedzi tshiimiswa itshi kana tshipiḁa itshi tshi ḁo shuma tsho ḁiimisa tshi tshi ḁi vha heneḁho kha muhasho saizwi mudzulatshidulo wa Komiti ya u Shumisa Mbekanyamushumo a tshi ḁo vhiga kha Miniḁḁa. Maandḁalanga a Khorotshitumbe ndi one vhulavhelesi. Tshipiḁa tsha muvhuso tshi ḁo kona-vho na u ḁanganedza masheleni a bvaho kha vhalambedzi vha bvaho kha mashango a dzitshakatshaka.

207. Vhane vha khou shela mulenzhe vho fhambanaho vhane vho imeliwa kha Tshiimiswa tsha Kulangele kwa Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula hu katelwa:

- Mihasho ine ya vha ya ndeme kha zwenezwi zwa tshiłalula;
- Sekithara dza tshitshavha tsha vhadzulapo (madzangano a si a muvhuso na madzangano a zwitshavha; zwigwada zwa u tikedza; madzangano a zwa lutendo; pfunzo ya nłha; vhashumi; mulayo na pfanelo dza vhathu; zwa mitambo; vhafumakadzi na vhaswa; vhapfuliwi kana vhabvannđa/tshavhi/ madzangano a vhathu vhane vha khou łođa asilamu);
- Dzisekithara (nyandadzamafhungo; zwa vhashumi; vhubindudzi);
- Zwiimiswa zwa Ndimba ya 9, na
- Zwa akademi/ zwiimiswa zwa łhodisiso.

208. Davhi ła zwa Mveledziso ya Ndayotewa kha Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa, nahone davhi ili łi wanala kha Khethekanyo Khulu ine ya pfi: Vhulamukanyi ha zwa Matshilisano na Demokirasi ya u Dzhenela, Khethekanyo Khulu: Vhulamukanyi ha zwa Matshilisano, khethekanyo iyi i đo ya phandā na u łetshedza vhulangi na zwi kwamaho dzinzudzanyo u itela u tikedza tshiimiswa tshiswa tsha kulangele u tou fana na vhuńwaleli. Iyi khethekanyo khulu sa yone vhuńwaleli sa zwe zwa dzinginywa, zwi amba uri zwine Khethekanyo iyi ya vha zwone zwino na zwiko zwa hone zwi tea u łolwa u itela u vhona uri hu na vhukoni nahone i lamedzwe nga masheleni u itela u fha thikhedzo itsho tshiimiswa uri tshi kone u ita mishumo yatsho. Iyi Khethekanyo Khulu musi hu tshi thoma u shumiswa Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula, i đo ita mishumo minzhi i sa gumihho kha i tevhelaho -

- u ita nzudzanyo, u tikedza na u konanya u thomiwa ha tshiimiswa tsha kuvhusele u itela u vhona uri Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula i shumiswe;
- u łutłuwedza na u lavhelesa na u sengulusa Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula (NAP);
- u łutłuwedza, u tsireledza na u tikedza zwa u fhelisa tshaka dzołhe dza tshiłalula tsha murafho, u vhenga vhabvannđa na zwińwe zwi sa konđelelei;
- u ita łhodisiso malugana na zwi thivhelaho u swikela kha dakalo ła mirafho;
- khethekanyo khulu i tshi khou shumisana na vhafaramikovhe vho teaho, i đo bveledzisa na u shumisa mbekanyamushumo dzo fhambanaho dza u tikedza Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula (NAP);
- u kuvhanganya/u sengulusa ndivhiso/data, u ita databeisi na uńwala mivhigo nga ha zwine zwa khou itea na tshaka kha zwi kwamaho zwiwo zwine zwa wela fhasi ha tshikoupu tsha Pułane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiłalula (NAP) (nga kha Thuso ya Thekhenikhałā nga fhasi ha Ikonomi ya zwa Matshilisano i Pfadzaho kha Vhołhe (SEJA);

- u tšutšuwedza zwiitiratedzhi zwa tšhoḡdisiso na u ita uri hu itwe ngudo kana tšhoḡdisiso dza u tikedza Puḡane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḡalula (*NAP*);
- u ita tšhoḡdisiso ine ya vha yone mutheo (nga fhasi ha lkononi ya zwa Matshiliso i Pfadzaho kha Vhoḡhe (*SEJA*));
- u lavhelesa zwine zwa khou itea na zwiwo zwa tshiḡalula tsha murafho, u vhenga vhabvanḡa na zwiḡwe zwi sa konḡelelei;
- u fhindula nga ḡdila yo linganelaho, nga kha vhukonanyi vhune ha shuma zwavhuḡi na u leludza zwithu hu tshi khou shumiwa na mihasho ya muvhoso na vhafaramikove;
- u leludza na u tšutšuwedza mbekanyamushumo dzine dza vha na vhushaka na u konḡelela na u pfesesa uri vathu vha Afrika Tshipembe a vha fani, na
- u vhone uri hu thomiwe ḡdila ya vhulavhelesi na vhuḡḡaḡvhi.

209. Mbuelo dza tshiimiswa tsho dzinginywaho tsha kuvhusele ndi dza uri vhoḡhe vha kwameaho kha tshiimiswa tshithi vha ḡo kona u lavhelesa mishumo yoḡhe; hu na tshiimiswa tshithi tsha u ita tsheo; u imelwa ha sekithara nnzhi nahone mishumo ya ndaulo i kha yuniti yeneyo nthi.

U vha hune ha tou kombetschedza

210. Vhuḡifhinduleli na u vha khagala ndi zwa ndeme kha u ita uri Puḡane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḡalula i shume zwavhuḡi. Saizwi Puḡane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḡalula (*NAP*) yo fhaḡwa kha vhuḡama vhu kwamaho sekithara nnzhi dzo fhambanaho tshitshavhani, mvelelo dza hone dzi ḡo bva kha kushumisanele kwa muvhoso na tshitshavha tsha vhadzulapo. U lavhelesa mvelaphanḡa na u vha ndi zwa ndemesa kha mvelaphanḡa ya Puḡane ya Lushaka ya u Lwa na Tshitshiḡalula (*NAP*). Zhendedzi ḡo sedzesaho kha izwi ḡi ḡo ita uri hu vhe na mutheo wa vhuḡifhinduleli. U itela u ḡḡaḡvha masiandoitwa a tshifhinga tshilapfu, tshiimiswa tsha kuvhusele tsha muvhoso tsho ḡangana na Khomishini ya Pfanelo dza Vathu ya Afrika Tshimbembe (*SAHRC*) na zwiimiswa zwa Ndimba ya 9 ya Ndayotewa zwi ḡo shumisana u itela u sumba zwikalo zwa u lavhelesa mvelaphanḡa kha u lwa na tshiḡalula tsha murafho. Vhane vha khou shela mulenzhe vha ḡo ya phanḡa na u tandulula thaidzo ya tshiḡalula tsha murafho na zwikwamaho mafhungo a mvelele nnzhi hune ha vha na u ḡanganyisa vhuḡifhinduleli, na u thusa kha zwa u konanya u ḡekana ḡvho. Hu ḡo lavheleseswa kha muvhigo wa ḡwaha une wa ḡo rerwa nga hawo ngei Buthanoni ḡa Lushaka.

U fhaḡa Tshumisano na Dziḡwe Mbekanyamushumo dza Muvhoso

211. Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso ya Ndayotewa u nga fhasi ha ngeletshedzo ya tshiimiswa tsho dzinginywaho tsha kuvhusele, u ḡo vha na vhuḡifhinduleli ha u fhaḡa tshumisano vhukati ha Puḡane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiḡalula (*NAP*) na dziḡwe puḡane dzo bveledziswa nga mihasho ya muvhoso, zwiimiswa zwa Ndimba ya Vhuḡahe ya Ndayotewa, tshitshavha tsha vhadzulapo na dziḡwe sekithara. Muhasho wa Vhulamukanyi na Mveledziso

ya Ndayotewa u tea u fhaṭa tshumisano vhukati ha milayo na mbekanyamaitete dzine dza khou shumiswa nga muvhuso kha zwa u lwa na tshiṭalula tsha murafho na maga a u takulela nṭha vho tsikeledzwaho ane a shumiswa kha u tandulula nyimele ya masiandoitwa a tshiṭalula tsha muvhala.

MAGUMO

212. Afrika Tshipembe lo vha lone tshedza tshi sumbaho ndila lifhasini kha u lwa na tshiṭalula tsha murafho. Puṭane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭalula (*NAP*) ndi yone sumbandila ya u fhaṭa kha zwe zwa swikelwa u swika zwino. Puṭane ya Lushaka ya u Lwa na Tshiṭalula (*NAP*) ndi tshikhala tshone-tshone tsha shango ḽashu na vhathu vhashu tsha u vusuludza vhuḽiimiseli hashu kha u lwa na tshiṭalula tsha murafho, zwa u vhenga vhabvannḽa na tshaka dzoṭhe dza luvhengela na zwi sa konḽelelei. Afrika Tshipembe ndi shango ḽine vhaṇe vhaḽo ndi vhathu vhoṭhe vhane vha dzula khaḽo – vhuthihi hashu ndi ha uri ri vhathu vha sa fani.